

EKONOMSKI RAZVOJ IN INSTITUCIONALNE SPREMEMBE

Francè Černe

Namesto uvoda

Kako napačno uslugo večkrat delamo nadaljnjemu razvoju ustvarjalnega marksizma, nam bo pokazala prav razprava o naslovni temi, ki je bistveno pomembna za razumevanje družbenega razvoja. Molk ali pa le ponavljanje posameznih citatov iz klasikov marksizma nista nikakršen prispevek k razvoju družbene znanosti.

Od vsega začetka je treba poudariti, da so bile ideje, ki so jih razvili veliki misleci, v svojem času in okolju lahko docela logične, vendar utegnejo biti z vidika nadaljnjega razvoja družbenih ved enostranske, to pa zato, ker so bile tudi ali pa celo kar v prvi vrsti kritika, točneje: zanikanje tedanjih idej. To misel je F. Engels sam posebej poudaril v enem izmed svojih kasnejših pisem, kjer je govoril o nekaterih mladih marksistih, ki so v svoji zmoti poudarjali izključno ekonomski faktor v družbenem razvoju. »Če mlajši«, piše Engels leta 1890, »včasih pripisujejo ekonomski strani večji pomen, kakor ji gre, sva z Marxom tega nekoliko sama kriva. V sporih z nasprotniki svoja morala poudarjati poglavitno načelo, ki so ga ti zanikali (podčrtal F. Č.), toda vselej ni bilo ne časa, ne mesta niti priložnosti, da bi bila drugim momentom, ki tudi sodelujejo pri medsebojnem učinkovanju, pomagala do prave veljave...«¹

Menim, da ta stavek sam dovolj jasno pove, da je treba nadalje razvijati prav tisti del teorije o družbenem razvoju, za katerega Marx in Engels nista imela ne časa in ne priložnosti v svojem raziskovalnem delu. Samo kako?

Po mojem mnenju tako, da si izdelamo nekatere nove teze, ali bolje: hipoteze, ki naj bi jih vsestransko prediskutirali.

To delo ima prav ta hipotetični značaj: Obseči skuša vse glavne probleme naslovne teme in jih postaviti na dnevni red diskusije. S tem seveda prav lahko nastanejo določene poenostavitve ali pomanjkljivosti, ki pa se jim je na začetku vsake diskusije težko izogniti. Tega se kot pisec te razprave pač prav dobro zavedam. Delo, za katero bi bil potreben dolgoročni študij politekonomistov, filozofov, sociologov, socialnih psihologov, zgodovinarjev, antropologov itd. sem postavil v okolje svojega znanja in zornega kota. Kritiki naj bi upoštevali predvsem to.

¹ »Iz pisem o zgodovinskem materializmu«, CZ, Ljubljana 1948, str. 17, 18.

Še posebej pa se vsi držimo tistega, kar je zapisal K. MARX v delu »H kritiki politične ekonomije«: »Pri vstopu v znanost pa je treba kakor pri vstopu v pekel zahtevati:

*Qui si conven lasciare ogni sospetto,
Ogni viltà convien che sia morta...«²*

Izhodiščno razmišljanje o družbenoekonomskih raziskavah

Cilj človekovega življenja ni le izboljšanje njegovega materialnega položaja, ampak med drugim tudi neko novo oziroma poglobljeno znanje. To še posebej velja za področje družbenoekonomske tematike.

Naše znanje in potem analizo (skupaj z vrednotenjem) družbeno-ekonomskih procesov pa poglobljamo in spreminjamo v glavnem iz treh razlogov:

- a) zaradi sprememb v družbenoekonomskih procesih samih,
- b) zaradi tega, ker s poglobljenimi analizami (tudi z novimi analitičnimi pripomočki) izpopolnjujemo ali celo popravljamo in ovržemo že napravljene zaključke,
- c) zaradi tega, ker se menja naše vrednotenje procesov.

Če se strinjamo s temi tremi dinamičnimi prvini spreminjanja človekovega spoznanja in znanja o družbenih pojavih, potem je popolnoma jasno, da je treba v družbenoekonomskih analizah napraviti od časa do časa nekak pregled zaključkov in stališč ter jih konfrontirati s pravkar navedenimi momenti.

Pri tem se pojavlja ne le vprašanje o kriteriju vrednotenja, ampak tudi načelno vprašanje, koliko je znanstveni delavec sploh upravičen *vključevati v svojo analizo tudi vrednotne sodbe.*

Na to staro vprašanje bomo odgovorili takole: Če smo ljudje ne le suho racionalna, ampak tudi emocionalna, splošno kulturna, politična itd. bitja, potem je razumljivo, da bo vsak znanstveni delavec analiziral družbo v določeni smeri ter z določenega zornega kota. Ta »smer« in ta »zorni kot« pa so dejansko naše življenjske vrednote oziroma načela, v katere verujemo in se tako ali drugače zanje tudi bojujemo (radi bi, da bi se uresničila). To je človekova etika v razsojanju, ki ga dviga nad stroj ali robota. Iz tega razloga je takoj treba ugotoviti dvojje stvari:

Prvič, vsak delavec na področju družbenih ved mora povedati tako ali drugače, kaj so njegova etična načela »najboljšega« življenja, »najboljše« politične ureditve itd., s tem pa tudi, zakaj kritizira in proglašča za negativno nekaj, kar je v nasprotju z njegovimi načeli. Vse dokler ne priznamo te »razrednosti« ali točneje diferenciranosti načel vrednotne analize, bo sama analitična slika družbe pozitivistična, blede, le navidezno najbolj znanstvena. Ni družbene znanosti brez logičnega in etičnega vrednotenja.

In drugič, v vsaki analizi bodo prav zaradi teh relativnostnih, vrednotnih vidikov zaključki bolj idealni, bolj pozitivni ali pa bolj negativni, bodisi glede na dejansko stanje, bodisi glede na zaključke drugih.

² Uvod h kritiki politične ekonomije, CZ, Ljubljana 1948 str. 11.

Čeprav se na prvi mah zdi ta *relativizem* analize (zaradi vrednotnih sodb) zanikanje objektivnosti družbenoekonomske analize (v širšem pomenu besede), vendar ni tako, brž ko relativnosti damo določen objektivni in ne samo subjektivni značaj. Da pa bi bila analiza objektivna, morajo premice sklepanja sloneti na faktološkem (zlasti statističnem) materialu, ki nam omogoča prikazati procese vsestransko, takšne kot so bili na daljši rok, pa odtod šele nakazati težnjo njihovega nadaljnjega razvoja. Vrednotne sodbe ne bodo objektivne le, ko bodo logično konsistentne, ampak zlasti, kadar bodo na »liniji« preteklega, sedanjega in nadaljnjega poteka procesov, a seveda tako, da upoštevajo možnost tistega alternativnega korigiranja dogodkov, ki ga izvršujejo subjektivne sile.

Nedvomno je to najtežje dejanje za znanstvenega delavca, kako »uveljavljati« sedanjo progresivnost vrednotne sodbe ali celo podati oceno težnje razvoja, ne da bi postalo njegovo razmišljanje čista spekulacija ali celo apologetika enega samega gledanja na razvoj.

Da bi bila ta dilema, pred katero stoji znanstveni delavec na področju družbenih ved, bolj jasna, jo predočimo z zgodovinskim primerom.

Fašizem kot družbeni pojav se je prav gotovo porodil in utrdil kot rezultat tedanjih družbenoekonomskih protislovij v Nemčiji oziroma v Evropi. Fašisti so bili posebna skupina ljudi, ki so ocenjevali pretekle in sodobne dogodke ter gledali v prihodnost z vidika svojih načel. Z dobro organiziranostjo, ob ugodnih pogojih so te reakcionarne ideje prek zavzema oblasti za določen čas celo uresničili, pa s tem nekako »dokazali«, da je bila vsaj v razdobju 1930—1940 ena od objektivnih teženj družbenopolitičnega razvoja tudi težnja k fašističnim oblikam oblasti (vsaj v Evropi). Drugače povedano, če je kak znanstveni delavec na področju politične vede leta 1933 trdil, da je fašistični sistem reakcionaren sistem, da se torej ne more uveljaviti, ali naj potem rečemo, da je imel prav, ali da je bil v zmoti?

Večkrat slišimo ugovor, da se fašistični sistem ni uveljavil po vsem svetu ter ne za daljšo dobo. Če bi bili hudomušni, bi odgovorili, da ni na daljše razdobje tako ali tako nič trajnega. Toda tako nočemo ravnati s tem ugovorom, ki nas jasno opozarja, da moramo ločiti kratkoročne družbene spremembe od dolgoročnih. Vendar nam primer sam prav tako pove, da zgodovina le ni tako trdno determinirana, da ne bi mogla biti nekoliko drugačna, kot je, da ne bi za določen čas organizirane, borbene skupine ljudi s svojo programsko dejavnostjo preusmerjale in modificirale samega toka zgodovine.

Če napravimo kratek *pozetek uvoda*, potem je očitno, da bomo upoštevali pri obravnavanju naslovne teme predvsem tele momente:

1. Analiza družbenoekonomskih procesov mora biti živa logika dejavnosti ljudi konkretne dobe. Njena naloga je defetišiziranje in ne fetišiziranje družbenoekonomskih pojavov. Z drugo besedo, analiza ne sme biti abstraktno-šablonska, ampak konkretna, toda zopet ne pozitivistično brezdušna, ki spreminja ljudi in njihove akcije v gole številke in abstraktne enačbe.

2. Če hočemo ugotoviti, kakšni so in kaj so današnji družbeni pojavi, moramo vedeti, kakšni so bili v preteklosti. In dalje, ali so bile

teorije o tedanjih pojavih dovolj točne v luči današnjega razvoja. Tako dobivajo pretekle teorije svojo korekturo dejansko po sedanjih teorijah in izkušnjah. Zgodovina dobiva svojo sedanost.

3. Torej je izrednega pomena, da zvemo, koliko so teorije še žive, objektivne slike današnje ali celo jutrišnje stvarnosti. V tej primerjalni analizi je treba zavreči naglico in dogmatizem v sklepanju.

4. Noben delavec na področju družbenih ved ni ustvaril velikega dela, če ni bila njegova analiza hkrati objektivna in vrednotno konsistentna. Iz vsakega dela velikih ekonomistov, kot so: Smith, Ricardo, Marx in Schumpeter vaje določena filozofija kot sklenjen sistem vrednotenja družbenoekonomskega dogajanja.

Tako je in bo vsako skrajnost znanstvenih razprav o družbenoekonomskih procesih obsodila kar zgodovina sama. Niso se mogli uveljaviti kot veliki ekonomisti tisti, ki so hoteli iz težnje po popolni objektivizaciji razvijati le kvantitativno (danes v glavnem statistično) ekonomsko analizo (čeprav o potrebnosti take analize ni mogoče dvomiti); ne morejo pa se uveljaviti tudi dela, v katerih so zaključki apriorni, tendenciozni, napravljeni tako, da ustrezajo neki doktrini že vnaprej.

O metodi analize družbenoekonomskega razvoja

Živimo v obdobju *racionalizma*, ki je nastal v Evropi z industrijsko revolucijo nekje v 18. stoletju. Clovek se racionalizira v vseh svojih funkcijah. Ne le, da postaja pismen, ampak hoče več vedeti ter šele na podlagi spoznanja čustvovati in vrednotiti. Ta, kot bi dejal, tehničirani, pogosto formalni racionalizem je seveda po eni strani rezultat znanstvenega razvoja in tehničnega napredka, po drugi strani pa rezultat in predpogoj težnje ljudi k hitremu izboljšanju njihovega materialnega življenja.

V ozračju takega tehničiranega racionalizma je žal vedno manj posluha za postavljanje vprašanj, kot so npr.: zakaj, čemu, kakšen razvoj? Prevladuje dokaj preprosto geslo — razvoj za vsako ceno. Zato je razvoj neredko brez filozofskega vodila, ali pa prevladuje tista oportunistična ideologija, ki najbolj ustreza temu racionalizmu in realizmu današnjega človeka.

Naša razprava o razvoju bo potekala drugače. Začeli bomo s starimi vprašanji: ali je razvoj družbe logično urejeno zaporedje dogajanja, ali se družbene spremembe sploh vsebinsko dogajajo, ali lahko izdelamo »splošno«³ teorijo zgodovine? Mnogo je bilo poizkusov, da bi pozitivno ali pa negativno odgovorili na ta vprašanja. Ne da bi dali kakršenkoli a priori pritrdilen ali nikalen odgovor, takoj ugotavljamo, da je človeška družba do sedaj poznano najvišje razvito bitje³ in potemtakem naj-

³ S pojmom družbeno bitje v tej analizi ne zaznamujemo samo različne družbene skupnosti, kot so npr.: človeštvo, narod, ampak tudi družbene organizacije in institucije (država, politični režim, politična stranka, sindikat itd.) ter družbeno dejavnost oziroma gibanje (npr. proizvodna dejavnost, kulturna dejavnost, gibanje za mir itd.).

višje razviti del narave v širšem pomenu besede. Če pa je res tako, potem veljajo tudi za obstoj in razvoj družbe najprej tiste splošne dialektične zakonitosti, ki so tudi osnova gibanja in razvoja vsakega bitja. Teorija razvoja družbe mora biti torej v skladu s splošno teorijo obstoja in razvoja bitja.

1. Najprej je ta teorija *kompleksna (holistična) teorija* razvoja bitja, ker pojmuje bitje v njegovi organski celoti z vsemi njegovimi funkcijami. To seveda ne pomeni, da ne bi glede na konkretno zgodovinsko hierarhijo funkcij priznali tej ali drugi funkciji večjega pomena. To bo zlasti veljalo pri družbenem bitju za njegovo ekonomsko funkcijo. Bistvo kompleksnosti je v konkretni določenosti bitja kot celote, kjer nobenih funkcij bitja ne gre a priori zanemarjati.

2. Dialektična teorija razvoja družbenega bitja *ni teorija mehanično — vzročne povezanosti pojavov*, marveč je to teorija o takšni povezanosti družbenih pojavov, kjer je vzrok ne le vzrok, ampak tudi posledica; teorija, ki ne pravi, da sledi vrednosti enega pojava (vzroka) vedno le ena sama možna vrednost drugega pojava. Ta teorija tudi trdi, da podobni pojavi (vzroki) lahko povzročijo različne posledice. Isti vzrok se ne pojavlja absolutno, zaradi česar je regularnost zvez med pojavi manjša kot pa v preostali naravi.

3. Dialektična teorija razvoja družbenega bitja je tudi *verižno — reakcijska teorija*, ki razlaga razvoj kot rezultat medsebojne odvisnosti pojavov na podlagi akcije in reakcije konkretnih faktorjev,⁴ ki kot komponente z različnimi deleži moči ustvarjajo določeno rezultanto. S tem je sicer novo stanje, v katerem je neko bitje določeno s prejšnjim stanjem, toda ne metafizično-izključno, kot pravi J. Schumpeter, ker se v procesu transformacije starega stanja, v katerem je bitje, ustvarjajo novi elementi in procesi (vključno zavestna akcija različnih družbenih skupin), ki potem preusmerjajo že začeti proces transformacije oziroma reorganizacije bitja po prvotnih komponentah.

Zato tudi zavest ni preprosto samo refleks materialne eksistence bitja, ampak je dejansko refleksivna reakcija.⁵

4. Dialektična teorija razvoja družbe pa je v nekem smislu tudi *valovna-ciklična teorija* razvoja, ker predpostavlja, da poteka življenje

⁴ Misel o akcijsko-reakcijski povezanosti pojavov je danes dokaj splošno sprejeta tako v ekonomiji kot v sociologiji in psihologiji. T. Parsons npr. imenuje to načelo »zakon ekvivalentnosti akcije in reakcije« (Parsons, T., Bales, R. F., and Shils, E. A., *Working Papers in the Theory of Action*, Glencoe Ill., 1953, Chap. III). V drugem delu T. Parsons and N. J. Smelser *Economy and Society, a Study in the Integration of Economic and Social Theory*, Glencoe Ill., 1956, str. 10, pa Parsons imenuje ta zakon »performance-sanction relationship«, kar naj bi v ekonomiji ustrezalo »zakonu povpraševanja in ponudbe«, v psihologiji pa »zakonu učinka«.

⁵ »Skupnosti človeških bitij, podobno kot skupnosti rastlin in živali imajo neko organizacijo, ki se spreminja pod vplivom notranjih sil in pod pritiskom zunanega okolja... Celotno majhne spremembe v eni komponenti lahko povzročijo spremembe v drugi, vodeč do cele verige posledic« (Roy Glenday, *The Future of Economic Society, a Study in Group Organization*, London 1944, str. 4).

vsakega bitja (s tem tudi družbe in družbenih dejavnosti) v nekem življenjskem ciklu (zdaj v eno stran, zdaj v drugo stran, zdaj navzgor, zdaj navzdol, s svojo natalitetno in mortalitetno točko), ki pa se lahko — toda ne nujno — tudi obnavlja.

Razvoj bitja pa je valovni-ciklični razvoj zopet zato, ker se predvsem odločilni faktorji, ki oblikujejo strukturno organizacijo bitja za določen čas, sami spreminjajo, ker imajo sami življenjsko dobo, zgubljajo svojo energijo pa s tem tudi razlog za svojo dominantnost, medtem ko se drugi faktorji, ki so v nasprotju do dominantnih faktorjev, pregrupirajo, razvijajo borbo nasprotij, s čimer se ustvarjajo novi pogoji za novo stanje bitja.

Tako delujejo v vsakem bitju po eni strani faktorji za njegov propad, po drugi strani pa protifaktorji za njegovo ohranitev in regeneracijo. Kot rezultat borbe nasprotij se bitje skokoma ali postopoma spreminja, tako da imamo na kraju zanikanje danega bitja.

Z vidika obstoja danega bitja (kot kvalitete) je razvoj diskontinuirani proces; kot del občega razvoja, točneje: kot del spreminjanja narave pa je to kontinuirani proces. Glede na dano bitje in faze njegovega razvoja so si oblike razvoja lahko podobne, glede na stopnjo organiziranosti bitja pa se med seboj razlikujejo. Tako npr. srečujemo v zgodovini izmenjavo totalitarnih in demokratičnih režimov, ki so si po stopnji centralizacije oblasti lahko podobni, čeprav se dva tipa demokracije npr. v stari atenski državi in danes v Švedski dokaj razlikujeta.

Naša nadaljnja podrobna analiza naj bi samo potrdila načela te zgodovinske dialektike bitja, ki smo jo dosedaj le na kratko razvili.

Splošna logika eksistence in razvoja družbe

Družba z vsemi dejavnostnimi funkcijami je v resnici visoko in kompleksno razvito bitje. Pričujoče delo je pravzaprav poizkus aplikacije splošne teorije bitja na družbeno bitje.

Že sama beseda *bitje* nam pove, da je bitje pojav, da je to, kar je, kar biva, seveda le za omejen čas, in se hkrati razlikuje od drugih pojavov.

Bitje je lahko tvorni ali pa netvorni pojav. Celotni svet je diverzifikacija raznih bitij. Bitje je celota, ki se pojavlja v diferenciranosti in relativno. Vsako bitje je v odvisnosti v dvojnem pogledu:

- prek zunanjih zvez
- prek notranjih odnosov med deli.

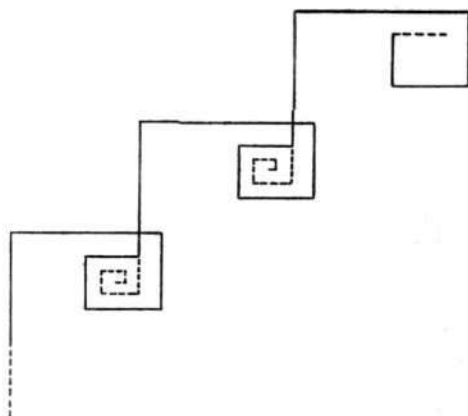
Je zato enotnost in del različnosti pa s tem nasprotnosti.

Vsako bitje je tako le relativno fiksirana oblika trajnega gibanja, ki prihaja v spopad ali pa sodeluje z drugimi oblikami gibanja. Tako vsako bitje dejansko sopovzroča nova bitja kot reakcijo na svojo eksistenco. Borba je akt porajanja bitja, čeprav je relativno mirovanje neogibno potrebno za ureditev in preureditev stanja bitja.

Novo bitje, ki je rezultat že obstoječih bitij, vstopa takoj v nove odnose z bitji, ki so ga povzročili, ali z drugimi bitji ter tako zanika samo sebe.

Bitje ima z vidika diskontinuitete (enkratne pojavne oblike) svoj življenjski cikel dejavnosti, ki pa ima več stopenj razvoja. Te stopnje pa niso nič drugega kot stanja, v katerih je bitje v danem času, ter jih opredeljujejo notranji in zunanji odnosi.

Ta življenjski cikel lahko prikažemo simbolično kot pajčevinasto-spiralno gibanje:

Spremembe v svetu bitij nastajajo torej z neuskklajenimi, diskontinuiranimi rastmi posameznih bitij — ena se porajajo, druga se razvijajo, tretja propadajo.

Stanja, v katerih so posamezna bitja, so v glavnem dvojne vrste:

a) stanje razpadanja, z vidika živega bitja tudi stanje pripravljenosti, zaradi naraščanja notranjih in zunanjih nasprotij —

b) stanje stabilnosti, z vidika živega bitja — stanje sproščene rasti, zaradi visoke stopnje enotnosti nasprotij, zaradi vitalnosti bitja.

Če se npr. pojavi živo bitje v prvem stanju, so zlasti vsi vodilni deli mnogo bolj aktivni kot sicer in celo agresivni »proti sovražniku«, pokušajoč koncentrirati energijo, sredstva — skratka vso vitalno silo za odpravljanje nevarnosti, uporabljajoč celo nasilje.

S tem se seveda še izraziteje uveljavlja dialektična enotnost nasprotij, ki je bistvena določba vsakega bitja. To misel nam potrjuje npr. tudi potek razrednega boja v razredni družbi. S krepitvijo razrednega boja oba pglavitna razreda povečujeta napore za kompaktnejšo organizacijo (integracijo) svojih sil, medtem ko se celotna družba prav spričo te polarne integracije dezintegrira.

Za živo — razumsko bitje (individualno ali kolektivno) se ta teorija toliko spremeni in komplicira, kolikor se procesi akcije in reakcije dogajajo na podlagi nagonске ali pa zavestne kalkulacije sredstva za doseganje nekih vnaprej postavljenih ciljev.

Ta preprosta filozofija obstoja in razvoja bitja je kažipot za razumevanje obstoja in razvoja družbenega bitja, s tole pretvorbo kategorij:

- Bitje skupnost ali pa neka dejavnost ljudi
- Življenjski cikel bitja kratkoročni in dolgoročni razvoj bitja
- Tvarna substanca bitja biološko-materialna dejavnost bitja
- Zavest bitja stopnja razvitosti odnosov bitja do sebe in do drugih bitij (kultura v širšem pomenu besede)
- Funkcija bitja biološko-materialne in nematerialne dejavnosti
- Pojavna oblika bitja institucije in organizacije
- Stanje bitja stanje visoke, toda nestabilne rasti, stanje nizke, toda stabilne rasti in stanje upadanja ali celo propadanja.

V nadaljnjem nas zanima predvsem razvoj družbenega bitja, to je *izmenjava stanj*, v katerih se pojavlja eksistenca bitja, — zato pa moramo poiskati činitelje te izmenjave. Le-te pa bomo mogli določiti le, če bomo funkcije družbenega bitja izvajali iz kompleksne preteklosti, zlasti pa sedanje eksistence bitja, ki jo vedno določajo njegove organsko-biološke funkcije, njegova zavest in njegova praktična dejavnost.

Poglejmo podrobneje, kako?

Podobno kot individualno bitje določa tudi življenje družbenega bitja najprej mnogo potreb,⁶ ki so bodisi dediščina preteklosti bodisi nastajajo sproti.

Vendar potrebe same ne določajo obstoja bitja v celoti. Upoštevati je treba prav tako materialno okolje (naravno in proizvedeno bogastvo), kulturno okolje (znanje, izkušnje ljudi, kulturne institucije) in socialno okolje (družbene institucije), v katerem živi in deluje bitje.

Potrebe so le pobuda ali izhodišče delovanja vsakega živega bitja. Mnoge potrebe se razvijajo najprej nagonsko ter ustvarjajo zavestno *nagibe* — *preference* (želje in interese) za njihovo zadovoljevanje, točneje za premostitev ovir na poti njihovega zadovoljevanja oziroma uveljavljanja. Ta premostitev ovir pa je možna samo z neko vzpostavitvijo *odnosa ljudi do stvari* (sredstev, ki obdajajo ljudi), s tem pa tudi *odnosov do drugih ljudi*. Ti odnosi so lahko *kooperativnega* ali pa *konfliktnega značaja*.

⁶ Če so potrebe v širšem pomenu besede izhodišče naše analize razvoja družbenega bitja, pa s tem ne menimo, da tako ponavljamo staro utilitaristično teorijo. Potrebe v našem pomenu besede so vsi pobudni vzvodi v ljudeh (v družbi) za neko njihovo (njeno) akcijo, ki jih čuti bitje kot silo ali pritisk za delovanje, kot dolžnost, da se tako in ne drugače odloča. V tem pomenu potreba ni vezana le na hedonski tvarni užitek. Kot potrebo razumemo tudi izpovedovanje svojih življenjskih načel kljub kritiki ali celo preganjanju oblasti. Potreba je ljubiti in biti ljubljen, pa čeprav nam to prinaša mnogo bolečin. Mnoge potrebe se v zgodovini dejansko v bistvu ne menjajo, čeprav so lahko njihove pojavne oblike različne. Take potrebe, ki jih bomo kasneje preimenovali v vrednote, so npr. materinska ljubezen, človekov ponos, težnja po varnosti, erotična ljubezen itd.

Ni treba posebej dokazovati, da je za realizacijo večine potreb potreben določen napor (delo), določen čas, v katerem troši bitje svojo energijo (pa s tem svojo eksistenco) in v večini primerov tudi neka sredstva kot pripomočki za doseganje ciljev. Tako bodo v človeku ne le *izvirne potrebe*, ampak tudi neke *izvedene potrebe*, kot so potreba po delu in tehničnih sredstvih. Celo več, zadovoljevanje potreb po teh dobrinah je pogoj za zadovoljevanje izvirnih potreb ljudi.

Ugotovili smo že, da ustvarjajo potrebe pri ljudeh težnjo (nagib) za pridobivanjem nekih »stvari«, ki so substanca zadovoljevanja. Te stvari imenujemo tudi »dобрine«. Čeprav je velika večina dobrin materialnega značaja, so dobrine lahko tudi nematerialnega značaja, npr. neki tako ali drugače ocenjen položaj ali odnos do ljudi.

Dобрine, kot pove že sama beseda, so potemtakem vse tiste stvari, odnosi ljudi do njih samih ter do drugih ljudi, ki so dobre, pozitivno ocenjene in ne slabe, negativno ocenjene.

Tako ali drugače trajnejše in hierarhično razporejen, aktiviran in ponavljajoč se odnos subjekta do dobrin v zavesti pa bomo imenovali »vrednote«. Lahko bi dejali tudi drugače. Vrednote so že kategorizirane in aktivirane ideje v zavesti subjekta, za katere se subjekt bori. Ko npr. človek odkrije različne pozitivne lastnosti nekih stvari, uvrsti razmerje do njih v eno izmed vrednot, npr. v izboljšanje življenjskega standarda.

Vrednote na splošno kategoriziramo v pozitivne in »negativne« (ki dejansko niso več vrednote). Konkretno vrednote se nanašajo le na konkretno bitje.

Kakor dobrine tako so tudi vrednote lahko materialnega in nematerialnega značaja, čeprav izraz ni povsem točen. Med vrednote bomo šteli tudi avtoriteto, spoštovanje, varnost, mir, izobrazbo, običaj, oblast itd. kot takó ali drugače ocenjen odnos človeka do samega sebe, projiciranega navzven v odnose do drugih ljudi.

Že na podlagi tega kratkega obravnavanja potreb-dobrin-vrednot, ki kompleksno določajo dinamično eksistenco bitja, je razvidno, da dokaj splošno sprejeta kategorizacija potreb, dobrin in vrednot na materialne-ekonomske in neekonomske v resnici ni tako stroga. Pri višji razvitosti družbe opazamo celo večjo elastičnost potreb: po eni strani komplementarnost, po drugi strani pa tudi zamenljivost potreb, dokler seveda ni ogrožena materialna eksistenca bitja.

Ko si ljudje prizadevajo, da bi polneje razvili svoje vrednote, razodevajo dvojni značaj človeškega bitja: njegovo *racionalnost in humanost*. Ko nastopa človek ali skupina ljudi za sebe, to je za boljše zadovoljevanje lastnih potreb, izpričuje večjo ali manjšo racionalnost odnosa do stvari (narave) in ustvarja hkrati odnose do drugih ljudi. Ko pa nastopa človek ali skupina ljudi kot družbeno bitje, to je glede na potrebe in interese drugih ljudi (drugih skupin ljudi), kaže v svoji dejavnosti večjo ali manjšo humanost. Šele racionalnost in humanost skupaj določata človeka oziroma skupino ljudi kot višje razvito bitje. Racionalnost in humanost dvigata človeka nad drugo organsko naravo, določata človeka kot zavestno bitje, ali kratko *zavest bitja*. Tako da bo višje razvita zavest kot polnejši kompleks idej dejansko le bolj razvita racionalnost in

humanost bitja, ki pa se mora navsezadnje uveljaviti v njegovi *praktični dejavnosti*.

Najprej so se ideje (zavest) prav gotovo porajale le na podlagi novih in novih človekovih vsakodnevnih praktičnih izkušenj. Ko pa so se ideje in zatem tudi vrednote enkrat pojavile, so ne le doživljale neki svoj relativno samostojni razvoj, iz roda v rod — ampak so ob vsakokratnem spreminjanju potreb in praktične dejavnosti tako ali drugače samostojno vplivale na te spremembe same. Z drugo besedo, stare ideje, vrednote (zavest) so vedno imele besedo pri ustvarjanju novih idej, vrednot, pa, kot bomo kasneje videli, tudi družbenih institucij.

Toda vrnimo se k nadaljnjemu razvijanju naše prejšnje misli. Brž ko individualno bitje razvije na podlagi svojih potreb določene ideje ter ustvari na podlagi nagibov (preferenc) za njihovo zadovoljevanje določen *sistem vrednot*, oblikuje s tem tudi *načela* svojega vedenja in ravnanja v različnih svojih dejavnostih. Očitno je, da bodo *družbena načela* ravnanja v raznih dejavnostih neka reprezentativna sredina vseh različnih načel ravnanja posameznikov. Ta sredina (povprečje) pa ne bo preprosta aritmetična sredina, marveč neke vrste *tehtana sredina*. Kaj to pomeni?

To pomeni, da imajo potrebe, preference in vrednote različnih posameznikov ali celo skupin ljudi v sklopu dejavnosti neke širše družbene skupnosti različno težo. Teoretično lahko ločimo dve skrajni metodi oblikovanja družbenih načel: spontano metodo demokratične večine, ali pa metodo supremacije načel vodstvene (oblastne) skupine.

Praktično se obe metodi običajno kombinirata, vendar tako, da je zdaj bolj poudarjena prva, zdaj bolj druga metoda.

S tem pa, da postanejo določena načela za ravnanje ljudi tudi *družbeno sankcionirane norme* vedenja ljudi ali oblikovanja odnosov med ljudmi v neki družbi, pravimo, da ta načela dobijo značaj določenih *družbenih institucij*.

Že ta zaključek nam pove, da družbene institucije niso sredstva ali objekti (npr. stroj, hiša itd.). Institucije so dejansko ponavljajoče se relativno dolgotrajne oblike odnosov med ljudmi, ki v njihovem okviru posamezni subjekti (posamezniki ali pa skupine ljudi) uveljavljajo sebe in svojo življenjsko dejavnost kot individualna ter družbena bitja na podlagi nekih prevladujočih (celo sankcioniranih) vrednot.

Družbene institucije bodo nastopale:

1. kot strukturalni, posedovalni-prisvajalni odnosi (npr. lastnina, kapital, profit, proračun itd.),
2. kot dejavnostni-ravnanjski odnosi v obliki pravil, norm, večkrat pravno fiksiiranih in sankcioniranih (običaji, pogodba, konkurenca, demonstracija, stavka itd.),
3. kot družbene organizacije (npr. država, politična stranka, sindikati, podjetje, sodišče itd.).

Ta kategorizacija institucij je seveda dokaj poenostavljena in toga. Večkrat bodo v eni družbeni instituciji zajeti celo vsi tipi odnosov (npr. podjetje).

Glede na to, katero področje odnosov obsega neka institucija, pa zopet ločimo: ekonomske, pravne, politične, socialne, kulturne, moralno-etične itd. institucije.

Zadovoljevanje potreb se torej vedno dogaja v okviru nekih institucij, ki so bile razvite na podlagi razvoja dotedanjih potreb in načina njihovega zadovoljevanja. Institucije so okviri, ki omogočajo ali preprečujejo takšno ali drugačno strukturo zadovoljevanja potreb in zato so tudi najsplošnejše določbe o načinu izvajanja družbenih funkcij. Še drugače povedano: dane institucije so prav tako objektivni element vrednotenja ljudi v neki dobi in jih ljudje ne morejo niti poljubno menjati niti jih ne upoštevati. Če institucije preprečujejo zadovoljevanje potreb, se bodo ljudje proti njim borili za njihovo preoblikovanje. Preoblikovane institucije pa niso nič drugega kot institucionalne spremembe.

Torej bodo *institucionalne spremembe* vse tiste spremembe v institucijah, ki institucije bistveno ali nebistveno menjajo. Pri tem gre za *два tipa institucionalnih sprememb*:

1. za reformiranje ali izpopolnitev danih institucij (npr. sprememba v značaju stavke, sprememba v značaju države itd.),

2. za izmenjavo institucij v raznih variantah:

— zamenjava stare z novo institucijo (npr. zamenjava trga s planom),

— obnova stare institucije in odprava nove institucije (denacionalizacija v Vel. Britaniji),

— odprava stare institucije brez zamenjave z novo institucijo (odprava srednjeveških cehov),

— pojav povsem nove institucije (Liga narodov).

Čeprav so institucionalne spremembe običajno povezane z izmenjavo vodilnega družbenega subjekta, vendar spremembe vodilnega subjekta na oblasti v neki državi ne smemo razumeti že kot institucionalno spremembo (ta sprememba je lahko le podlaga za institucionalno spremembo). Prav tako pa je napačno, če *a priori* zanikamo vpliv vodilnega subjekta na institucionalne spremembe bodisi voditelja (npr. Hitlerja, Stalina) ali pa vodilne stranke (vpliv socialnodemokratskih strank na razvoj v skandinavskih državah).

Čeprav je metoda spreminjanja institucij pomembna za sam družbeni razvoj, pridemo vendar lahko do podobnih sprememb na postopen (evolucijski) ali pa skokovit (revolucionaren) način. Ponazorimo si to misel z razvojem trga: V zahodnih deželah trg ni več to, kar je bil pred 100 leti (anarhična zveza prodajalcev in kupcev). Postopoma se je spreminjal na podlagi večjega znanja, boljše organizacije tržnih odnosov, ki so bolj in bolj celo pod nadzorom nacionalne oblasti. Drugačne spremembe je doživel trg v Sovjetski zvezi ali pa pri nas. V obeh teh deželah se je takoj po revoluciji dokaj omejil ali nadomestil s planom, kasneje pa se je — zlasti v Jugoslaviji — ponovno utrdil, čeprav v novi obliki in z novo vlogo kot družbeno organizirani trg.

Razen tega je pomembno razlikovati formalne od bistvenih institucionalnih sprememb.

Formalne institucionalne spremembe bodo vse tiste (običajno jih izvede vodilna skupina ljudi na oblasti s silo), za katere ni ne materi-

alnih-ekonomskih, ne etičnih, ne kakršnikoli drugih objektivnih razlogov, ki ne temelje na prevrednotenju ekonomskih in neekonomskih vrednot večine ljudi (primer formalne nacionalizacije).

Bistvene institucionalne spremembe pa bodo takšne spremembe v institucijah, ki temelje na novih ekonomskih in neekonomskih vrednotah, za katere je dana pobuda bodisi od nove tehnike proizvodnje bodisi od razvoja nove kulture ipd.

Ze to kratko razmišljanje o bistvenih in nebistvenih institucionalnih spremembah nam pove, da nimajo prav tisti, ki jim za napredni družbeni razvoj velja že gola lastninska sprememba, čeprav ne počiva na prevrednotenju starih vrednot, ki živijo v ljudeh.

Teza o prevrednotenju vrednot kot osnove za institucionalne spremembe je po našem mnenju izrednega pomena. »Produkcija« zgodovine se nam v tej luči pokaže drugače.

Za prevrednotenje vrednot pa morajo biti dane določene pobude oziroma razlogi (o tem več kasneje). Teh pa ne bomo našli samo v nezadovoljenih materialnih in nematerialnih potrebah, v ustvarjalnem nagonu ljudi, v znanstveno-tehničnem razvoju, ampak tudi v programski dejavnosti ljudi oziroma skupine ljudi, ki se idejno in praktično borijo za ohranitev bodisi za dedoktrinacijo obstoječih vrednot, pa s tem tudi proti starim institucijam, za uveljavitev novih.

Misel, da je mogoče vrednote (do določene mere) neposredno prevrednotiti s spremembo prepričanja (zavesti) ljudi (s tem pa tudi institucije), ne da bi čakali na ustrezen razvoj v ekonomski bazi, je revolucionarnega pomena za potek zgodovine, hkrati pa nevarno orožje (če ni v progresivnih rokah) za osvajanje množic. S to mislijo je ne le podana podlaga za razumevanje tako imenovanih *subjektivnih sil* v družbenem razvoju, ampak tudi neposredno opozorilo, da je zgodovino moč tudi preoblikovati v korist »svojih« idej in idealov, samo če jih moremo indoktrinirati (za kar pa so potrebni predvsem objektivni pogoji). Pove nam pa tudi, da je zgrešena ideja o avtomatskem družbenem napredku.

Za to imamo mnogo primerov v še sveži zgodovini. Zlasti potrjuje našo misel sodobna propaganda. Hitlerju npr. se je v precejšnji meri posrečilo indoktrinirati fašistične ideje v Evropi z ogromnim propagandnim aparatom. Nekaj podobnega se je posrečilo tudi Stalinu.

Propaganda, ideološka prevzgoja, celo brez neposrednih izkušenj ljudi (preverjanj v praksi), zgrajena samo na veri v ideje, je danes sploh postala ena pomembnih metod spreminjanja institucij. Koliko bodo take institucije oziroma institucionalne spremembe trajne, to je seveda drugo vprašanje. Velika skepsa ni upravičena. Ta zaključek nam potrjujejo še posebej narodi, ki se odrekajo takšni filozofiji, ki sprejemajo filozofijo *laisser passer*, filozofijo strpnosti, čakanja, spoštovanja starih običajev, kot npr. v Indiji, kjer je Kongresna stranka že uvidela, da večjega napredka s tako filozofijo ne bo dosegla.

Misel o preoblikovanju toka zgodovine pa nam pove še nekaj. Pove nam, da so institucionalne spremembe rezultat dejavnosti ljudi samih — seveda le v okviru prirodnih in družbenoekonomskih zakonitosti. Za razliko od narave (izključujoč iz nje človeštvo), kjer človek ne more zavestno vplivati na delovanje naravnih zakonov (F. Bacon pravi, da

bi lahko ukazovali naravi, ji pa moramo biti pokorni), ki jih lahko samo le slabše ali boljše pozna ter se po njih ravna, je razvoj družbe v prvi vrsti rezultanta različnih družbenih dejavnosti ljudi. Ta ugotovitev pa nikakor ne pomeni, da so družbene institucije fabricirane preprosto iz takih ali drugačnih zamisli⁷ predvsem vodilnih ljudi — in sicer iz dveh razlogov:

a) človek, točneje človeštvo, je še vedno tudi samo del narave (ljudje so fizična bitja, živeča v nekem naravnem okolju itd.),

b) družba ni niti individuuum niti preprosta vsota posameznih bitij, ampak kompleksno posebno bitje, kjer se skupna zavest, volja, akcija itd. gradijo kot rezultanta različnih komponent, tako da se ideje posameznikov nikoli ne uresničujejo v celoti tako, kot bi le-ti želeli.⁸

Razmišljanje o vlogi posameznika v skupni dejavnosti ljudi nas samo sili k zaključku, da so tudi v družbenem razvoju neke regularnosti, neka načela kot neke norme za vedenje in dejavnost posameznikov, ki pa jih bomo kategorizirali v tri tipe:

a) v splošne regularne norme, ki se bistveno ne menjajo, dokler je človek »specie sui generis«;

b) v sistemske regularne norme, ki se ne menjajo, dokler obstoje za to neki dolgoročni, zlasti fizični, ekonomski, pa tudi psihološki faktorji;

c) v operativne regularne norme, ki so rezultat kratkoročnejših zvez, med drugim produkt zavestne dejavnosti posameznikov in posameznih skupin ljudi (med te norme lahko vštujemo tudi vse pravne, državno sankcionirane zakone).

Ko smo tako razčlenili korak za korakom *zgradbo družbenega bitja*, poizkušajmo napraviti tudi *pozetek tega razmišljanja*.

Izhodišče naše analize družbenega bitja so bile potrebe v širšem pomenu besede, ki so *pobuda* razvoja, njihovo zadovoljevanje pa *cilji* razvoja. Iz potreb se rodijo nagibi ali preference za premostitev ovir na poti zadovoljevanja potreb, ki so *spodbuda* razvoja. Borba za premostitev ovir v obliki borbe z naravo in z drugimi ljudmi so *ovzodi* razvoja. Delo in tehnična sredstva pa so *faktorji* razvoja.

Celotna družbena zgradba (podoben izraz kot ga uporabljajo arhitekti) bi bila v optimalnem položaju tedaj, ko bi bile vse družbene pojavne oblike (s katerimi razumemo v prvi vrsti institucije) ustrezne funkcionalnim zahtevam družbe na dani zgodovinski stopnji razvoja. To bi bilo, drugače povedano, tedaj, ko bi družba vse svoje pglavitne

⁷ »Človek ne more izbirati zakonov fizične narave, lahko pa izbira v določenih okvirih zakone družbe...« (Ralph B. Winn, *Philosophie Naturalism*, objavljeno v delu *Living Schools of Philosophy*, Ames, Iowa 1956, str. 464).

⁸ »Drugič pa se zgodovina dela tako, da izvira končni rezultat vedno iz konfliktov mnogih posameznih volj... Zakaj, kar hoče vsak posameznik doseči, to skuša drug posameznik preprečiti, a kar iz tega nastane, je nekaj, česar nihče ni hotel. ... Nasprotno, vsaka volja prispeva rezultanti in je v toliko v njej zapopadena« (F. Engels, *Iz pisem o zgodovinskem materializmu*, CZ Ljubljana, 1948, str. 17). K čemur bi še dodali, da vse posamezne volje ni treba označiti z nič pa tudi ne z ena, ampak nekatere z eno, druge s pet, tretje z deset itd. Deleži posameznih volj v rezultanti niso enako veliki in pomembni.

funkcije (ocenjeno tudi po večini ljudi) opravljala v optimalnem obsegu in kakovosti.

Nefunkcionalno urejeno družbeno zgradbo pa bi imeli tedaj, ko bi bila struktura zadovoljevanja potreb tako z vidika materialno-tehničnih procesov kot z vidika organizacije družbenih odnosov tako slabo urejena, da bi bil ogrožen nadaljnji razvoj racionalnosti in humanosti. Čeprav se funkcionalnost in nefunkcionalnost urejenosti družbe določata v praksi, se morata končno vendar odraziti tudi v zavesti, s čimer vedno obstaja možnost njenih različnih pojavnih oblik.

Če se neka oblika družbene organizacije preveč oddalji od zgodovinsko najbolj optimalne funkcionalnosti (ki jo določajo zlasti objektivni proizvodni faktorji), potem se ne bo menjala funkcionalnost, ampak se mora menjati oblika. Čeprav tudi oblika družbene organizacije vpliva v določeni meri in posredno na funkcionalnost prek reorganizacije faktorjev in zavesti ljudi.

Proces razvoja družbenega bitja

Splošna logika obstoja in razvoja bitja se kaže v procesu njegovega razvoja.

Zamislimo si družbo, kjer določene pobude, spodbude, vzvodi in faktorji producirajo že dalj časa visok razvoj, kjer pa se že kažejo tudi znaki usihanja virov razvoja. Obstoječe vrednote spodbujajo ljudi vse manj k napeti dejavnosti. Vrednost dobrin, ki jih producira dani sistem, za ljudi pada. Družba se približuje točki nasičenja s starimi vrednotami, obstoječe institucije pa preprečujejo inovacijo vrednot. Do istih rezultatov bo prišlo, če so ljudje razočarani⁹ nad negativno uresničitvijo idej-vrednot, ker se niso uresničile, kot so si jih idealno zamišljali.¹⁰

Povečuje se standardizacija, s tem pa tudi monotonija življenja. Razvoj tako stagnira ali se znajde celo v krizi. To *stagniranje* pa naleti na odpor v zavesti in v praktični dejavnosti, najprej pri manjši skupini ljudi, potem pa pri vedno večjem številu ljudi ter sproži borbo za regeneracijo družbenega bitja, toda ne več v stari obliki.¹¹

⁹ »Trpljenje in dezorganizacija, ki se pojavita na podlagi spoznanja, da naše običajne metode vedenja ne funkcionirajo več v novem okolju ali v okolju, ki je bilo izmenjano, sta običajno dodatna spodbuda za spremembo« (R. Lippitt, J. Watson, B. Westley, *The Dynamics of Planned Change*, New York 1958, str. 5).

¹⁰ V nekem smislu je vsako »uresničenje« idej njihovo neuresničenje v tisti idealni obliki, v kateri so ideje kot abstrakcije. Ta negacija idej s prakso povzroča reakcijo pri ljudeh v obliki novih idej.

¹¹ Družba se začne zavedati svojih tradicionalnih predpostavk le, če nič več ne ustrezajo. To povzroči »družbene probleme« — dokazi, da niso obstoječe zaupanje, praksa, običaji in simboli nič več sprejemljivi. Ko nekateri posamezniki prično dvomiti o tradiciji in poskušajo nove načine vedenja, tedaj povzročijo odpor in spopade v njihovi družbeni ureditvi (L. K. Frank, *Psychology and Social Order*, v delu *The human Meaning of the Social Sciences*, edited by D. Lerner, New York, 1960, str. 215).

Za *regeneracijo bitja* morajo priti seveda nove pobude in spodbude, ki bodo omogočile zadovoljivo kumulacijo energije (dela, sredstev, idej, volje, akcij), da se bo premostila stagnacija. Nove pobude in spodbude pa morajo imeti zopet svoje nove nosilce (agente), ki so sprva mejne (nereprezentativne) skupine in z razvijanjem svoje dejavnosti postanejo tisti subjekt, ki bo mogel spremeniti obstoječe institucije. To pa bo neka skupina zmogla edino tedaj, če se ji bo posrečilo dedoktrinirati (razvrednotiti) obstoječe institucije (proces odbijanja) ter indoktrinirati svoje programirane vrednote, kasneje institucije (proces privlačenja). Razvija se borba za prevrednotenje obstoječih vrednot po eni strani in borba za ohranitev danih vrednot in s tudi tem danih institucij.

Do *uspelega prevrednotenja* danih vrednot in s tem tudi do transformacije starega v novo stanje družbenega bitja bo torej prišlo tedaj, kadar preneha identiteta prevladujočih institucij z vrednotami večine ljudi; kadar obstoječe institucije ne morejo nič več zagotoviti uveljavljanja vrednot večine ljudi kot preoblikovanih pobud za njihove pozitivne akcije. Lahko pa rečemo še drugače. Institucionalne spremembe nastanejo zaradi težnje vse večjega števila ljudi, da bi uresničili svoje vrednote v položaju, ki je labilno uravnovešen z obstoječimi institucijami.¹²

Nove pobude in vrednote (ki so še začasno v »ilegali«) zahtevajo prek novega vedenja in ravnanja mejne, toda najbolj organizirane in revolucionarne skupine ljudi, svojo legalizacijo v obliki novih dejavnosti, nove organizacije, novih institucij. Reorganizacija dejavnosti, organizacij in sistema začne ne le z izmenjavo vrednot in institucij, marveč tudi s pregrupacijo različnih skupin ljudi v najrazličnejših oblikah fuzije diferenciranih in diferenciacije do tedaj fuziranih. Revolucija ali pomembna reforma je na pohodu.

Že uvodoma smo samo trdili, da začno *pobude* spricho ponavljanja obstoja istih institucij sčasoma *kot viri razvoja usihati*. Zdaj pa nas zanima, zakaj?

Najprej zato, ker ponavljanje istega zadovoljevanja potreb z istimi dobrinami, ker standardizacija vedenja in ravnanja na podlagi vedno istih načel ljudi utruja in izčrpava vsako gibanje, proces, organizacijo in sistem (načelo staranja); kreativno ponavljanje eksistence bitja se spreminja v nekreativno. Povsod, pa tudi v družbenem dogajanju, deluje »zob časa«. Toda proti »zobu časa« deluje druga življenjska sila, ki se upira stagnaciji ali celo propadu bitja, ki deluje v smeri regeneracije in inovacije bitja.

Razen tega je proces diferenciacije celote živ dialektični proces, ki vedno spremlja rast bitja. Pa se že v tako diferencirani družbi, ob danih institucijah, pomembne pridobitve razvoja kopičijo na polu vodilne ali vladajoče skupine v večji meri kot pa pri preostali večini, ki pa se začne temu privilegiju (pri tem ne mislimo samo na ekonomske dobrine) seveda

¹² S tega vidika je utopična ideja, da nam bo kdajkoli uspelo za vedno vzpostaviti neko stabilno ravnotežje v družbi. Neravnotežje te ali druge vrste je dejansko element razvoja, čeprav s stališča čistega razuma neracionalni strošek zgodovine.

bolj in bolj upirati. Razvija se borba nasprotij, večajo se družbena protislovja. Prihaja konec kohezije organizacije in sistema.

Kdaj se kakšno družbeno bitje dezintegrira, je težko reči. Niti ni nujno, da se v celoti dezintegrira, ker pride običajno že prej do reorganizacije. Pomembno vlogo pri tem igra več činiteljev.

Pomembna je vloga vodilne skupine (sloja, razreda, elite): koliko je ta še vitalna, kompaktna, kreativna; kakšna je njena morala; kakšne pripomočke uporablja za ohranitev danih institucij; koliko sama izvaja neogibne institucionalne spremembe. S tem priznavamo ne le neogibnost, ampak tudi velik pomen vodstva, ki ga mora imeti vsak, pa tudi družbeni organizem, in njegovo odgovornost pred zgodovino.

Reorganizacija pa je prav tako odvisna od druge strani, to je od skupin, ki so za institucionalne spremembe, ki se ne strinjajo z vodilno skupino. Tudi zanje so pomembna ista vprašanja vitalnosti, organizacije itd.

Tretje vprašanje je problem sinhronizacije (časovne usklajenosti ali neusklajenosti) in kumuliranja istosmernih procesov (protislovij), kar lahko povečuje učinek v smeri rušenja ali pa ohranitve te ali druge institucije. Če se npr. hkrati s poslabšanjem gospodarskega položaja povečuje pritisk vodilne skupine na večino, večja mednarodna izolacija države itd., se vsi ti procesi prav gotovo kumulirajo v smeri hitrejšega rušenja obstoječega sistema.¹³

Večkrat premalo upoštevamo tako imenovano nenadno, radikalno spremenjeno okolje, ki močno okrepi gibanje za izmenjavo dejavnosti, organizacije, sistema (npr. izbruh vojne). Po spremembah se bodo nova dejavnost, nova organizacija, nov sistem uveljavili in utrdili šele tedaj, ko bodo nove vrednote, na katerih le-to počiva, doživele *praktično afirmacijo*. To je tedaj, ko se bodo včeraj mejne, nelegalizirane vrednote institucionalne kot tipične, reprezentativne, uresničene v novih normah vedenja ljudi; ko se bodo včeraj mejne skupine pojavile kot nosilci (reprezentanti) novih institucij. Za to pa bo potreben tem daljši čas, čim večje spremembe so nastale. Pri tem ni vnaprej nobene garancije za institucionalne spremembe, ni zagotovila, da se ne bi mogle restavrirati stare institucije, čeprav po navadi nikoli v povsem isti obliki (o tem kasneje).

(Nadaljevanje prihodnjič)

¹³ Treba je povedati, da rušenje organizacije ali sistema ne pomeni samo klasične revolucije. Z rušenjem razumemo vsako transformacijo družbenega bitja iz enega v drugo stanje. Razen tega reševanje protislovij prek borbe nasprotij ne pomeni absolutne borbe. Borba nasprotij je lahko relativna, mirna, praktično v obliki tesnega sodelovanja nasprotnosti, ki se pa vendar druga drugo korigirajo.

EKONOMSKI RAZVOJ IN INSTITUCIONALNE SPREMEMBE

France Černè

II

Medsebojna odvisnost ekonomskega razvoja in institucionalnih sprememb

Dosedaj smo skušali podati teorijo o razvoju družbenega bitja in sicer *splošno teorijo*. Pri tem smo med drugim omenili tudi tako imenovani *ekonomski faktor*. Zdaj pa je potrebno, da ta ekonomski faktor v družbenem razvoju natančneje in z vseh strani opredelimo.

Ko postavljamo vprašanje o razmerju med ekonomskim razvojem in institucionalnimi spremembami, se sprašujemo pravzaprav o dveh stvareh:

1. ali so dane institucije oziroma institucionalne spremembe vedno že vnaprej določene z ekonomskimi spremembami

2. če pa so določene, kako so določene?

Ko bi bile v resnici že vnaprej določene, potem bi bilo namreč mogoče institucionalne spremembe tudi napovedovati ali celo zavestno producirati, tako da bi producirali tak ekonomski razvoj, ki bi imel za posledico čisto določene, vnaprej programirane institucionalne spremembe. Ekonomika bi bila tedaj avtomatski laboratorij institucionalnih sprememb in nič drugega ni potrebno kot le, da jo spravimo pod svoj nadzor.

Denimo, da je res možno »*plansko producirati zgodovino*«¹ prek planiranja ekonomskega razvoja. Postavlja pa se pri tem takoj novo vprašanje: kje so v ekonomiki tisti viri (elementi), ki določajo značaj kasnejših institucionalnih sprememb (podobno vprašanje lahko zastavimo tudi zdravniku o značaju otroka, ki je še v materinem telesu)? Kako naj preberemo iz tehničnega razvoja, npr. iz razvoja parnega stroja, telefona, radia, atomske energije elektronskih strojev itd. značaj prihodnjih institucionalnih sprememb?

Po mojem mnenju družbena znanost še ni dala zadovoljivega odgovora na to vprašanje. Še vedno srečujemo bodisi čisto idealistične, bodisi mehanicistične-refleksivne teorije, češ da so institucionalne spremembe v glavnem refleks tehničnoekonomskih sprememb. Sodobna zgodovina pa ne potrjuje ne ene in ne druge teorije.

To dejstvo terja od nas, da globlje preiščemo tisti dokaj splošno sprejeti, vendar *simplificirani model institucionalnih sprememb*, ki se glasi nekako takole:

1. Spremembe v proizvodjalnih silah ali celo samo v proizvodjalnih sredstvih (tj. v materialnih proizvodjalnih silah) določajo značaj proizvodnih (ekonomskih) odnosov.¹

¹ To misel srečamo ponekje celo pri Marxu. V pismu Engelsu piše: »... Za najino teorijo, da določajo *organizacijo dela proizvodjalna sredstva*, ni sijajnejšega potrdila, kakor je industrija za pobijanje ljudi...« (Iz pisma o zgodovini)

2. Družbena zavest, pravna in politična vrhnja stavba rastejo iz ekonomske strukture družbe, katero tvorijo vsi proizvodni odnosi.

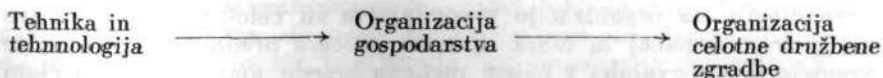
Oglejmo si ta model поблиže:

1. Začnimo z domnevo, da že *sama proizvodjalna sredstva določajo organizacijo dela* (z drugo besedo: organizacijo gospodarskih dejavnosti) *pa s tem posredno prav tako tudi vrhnjo stavbo oziroma družbeno zavest.*

Kje je tu zanka, ki zaradi simplifikacije razlage lahko vodi do napačnega sklepa (prim. Stalinovo oboževanje proizvodjalnih sredstev)? Zanka je v tolmačenju organizacije dela. Tehnično organizacijo dela sicer res določajo v pretežni meri proizvodjalna sredstva, vendar pa ne samo proizvodjalna sredstva sama. Vsekakor je treba upoštevati tudi delovno silo in njeno znanje kot proizvodni faktor. Organizacija dela pa po sami Marxovi definiciji ni le tehnični, ampak tudi družbeni proces. V luči tega sklepa je seveda popolnoma jasno, da nastanejo lahko ob istem tipu proizvodjalnih sredstev kaj različne organizacije dela (v Jugoslaviji npr. je mnogo uvoženih nemških, angleških itd. strojev in surovin, pa je vendar organizacija dela v tem poslednjem pomenu besede različna od organizacije dela v teh deželah).

2. Razvijmo tudi drugo izhodiščno domnevo, ki pravi, da *proizvodjalna sredstva skupaj s proizvodjalci (delovno silo)*, da materialne in subjektivne proizvodjalne sile določajo organizacijo dela (gospodarstva), kjer pa *proizvodjalci nastopajo samo kot eden izmed proizvodnih faktorjev.*

V tem primeru lahko prevedemo trditev v drugačni jezik in se bo opredelitev glasila takole: tehnika (kakovost in obseg proizvodjalnih sredstev ter način ravnanja proizvodjalcev s temi faktorji) in tehnologija (način fizičnega in kemičnega spreminjanja stvari) določata organizacijo gospodarstva. Le-ta pa določa končno tudi vse druge družbene institucije in družbeno zavest. Poenostavljeno: tehnika in tehnologija določata tip ekonomskih in neekonomskih institucij:

Tudi ta model je preveč preprost oziroma pomanjkljiv, za kar naj navedemo samo nekaj dokazov.

Tehnika prav gotovo določa proizvodnjo in način proizvodnje atomske bombe. Vendar nikogar ne sili, da mora tudi res organizirati proces proizvodnje atomskih bomb. Odločitev, ali bo neka država proizvajala atomske bombe ali ne, je pri poznani tehniki njene proizvodnje odvisna od določenega razloga, to je od pobude za njeno proizvodnjo.

Tehnična sredstva prav gotovo vplivajo na organizacijo vojske in način vojskovanja, ne določajo pa ciljev vojskovanja. Od teh ciljev (agresija ali obramba) pa bo prav gotovo odvisna organizacija določene vojske.

ovinskem materializmu, str. 14). Podobno misel srečamo v delu *Uvod h kritiki politične ekonomije*: »Na določeni stopnji svojega razvoja prihajajo materialne proizvodjalne sile družbe v protislovje z obstoječimi proizvodnimi odnosi... [podčrtal F. Č.].« (*Uvod h kritiki politične ekonomije, str. 9).*

Pojav filma in televizije je bil nedvomno odvisen od razvoja tehnike. Toda estetske vrednote, ki naj bi jih producirali v tej novi tehnični obliki, niso samo ali pa so celo zelo malo odvisne od tehnike same.

Prav gotovo določata tehnika in tehnologija v precejšnji meri organizacijo podjetja. Velika bo razlika v organizaciji med električno centralo na podlagi atomske energije in avtomatskih elektronskih strojev ter gradbenim podjetjem, ki zaposluje v glavnem nekvalificirane delavce oziroma nekvalificirano delovno silo. Toda politike podjetja, zunanjih in notranjih odnosov podjetja ne določa samo tehnika. V organizaciji podjetja pridejo v poštev tudi načela organizacije, institucije, ki niso tehnične narave.

Zakaj je potem tudi domneva, češ da širše pojmovane proizvajalne sile določajo organizacijo družbenega bitja, ravno tako pomanjkljiva?

Dva razloga bomo navedli:

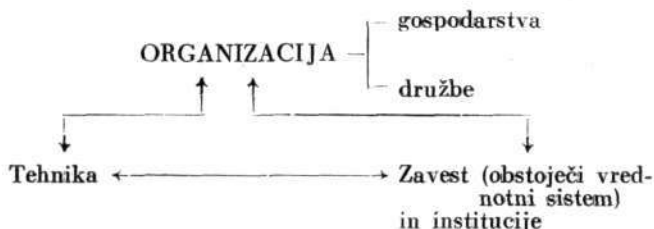
1. Proizvajalne sile so preozko opredeljene (to še posebej velja za razvito industrijsko družbo). Vprašajmo se, kdo so proizvajalci? Ali so to z vidika družbenega razvoja res samo neposredni proizvajalci pri strojih? Mar ni odvisno, kako bomo proizvajali, tudi od celotnega razvoja kulture, od razvoja bazičnih raziskav v raznih ustanovah itd? Pojem proizvajalec ali pa proizvajalna dejavnost je torej treba razširiti.

Vendar to ni edini razlog za pomanjkljivost opisanega modela. Vprašajmo se, ali se proizvajalec razlikuje od stroja res samo po tem, da govori, da smotrno ureja svoje gibe? Ali je sploh mogoče ločiti proizvajalca kot proizvodni faktor od človeka, ki ima poleg ekonomskih še neke druge potrebe in vrednote?

Kakor hitro pa bi pojmovali proizvajalce kot kompleksna bitja. z njihovim celotnim vrednotnim sistemom, s celotno zavestjo (tudi v proizvodnji), potem je seveda treba čisto ekonomično gledanje na institucionalne spremembe v neki družbi popraviti. Proces vplivanja tehnike in tehnologije na organizacijo gospodarstva in celotne družbe dobiva torej posredni značaj in mora iti prek procesa vrednotenja, ki ga ne izvršujejo le proizvajalci v ožjem pomenu besede, ampak tudi vsi člani družbene skupnosti, kar seveda lahko končno začrtano rezultanto (to je institucionalno spremembo) po tehničnih elementih dokaj spremeni.

Potemtakem ne moremo govoriti le o neposrednem vplivu tehnike in tehnologije na organizacijo gospodarstva in še manj na organizacijo celotne družbene zgradbe, ampak o neposrednem in posrednem vplivu prek zavesti, pri čemer pa igra zavest razmeroma samostojno vlogo.

Simbolično bi ta razmerja prikazali takole:

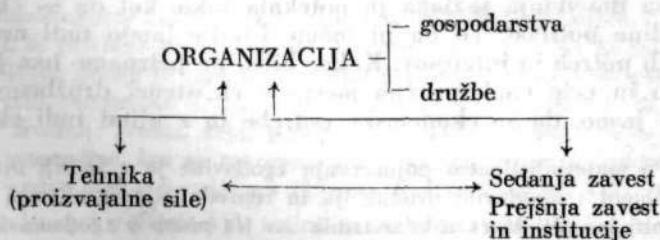
2. Pomanjkljivosti prej opisanega modela pa ni iskati le v poenostavljeni refleksivni teoriji o vplivu tehnike na organizacijo, ampak tudi v tem, da pojmuje razvoj kot vsoto diskontinuiranih procesov, čeprav gre v resnici za diskontinuiran in kontinuiran proces hkrati. To preveč čisto načelno misel je mogoče z drugimi besedami povedati in utemeljiti takole: Znana je ideja, da so proizvodjalne sile (tehnika) za določeno obdobje dane (kvalitativno in kvantitativno). Tem silam morata navsezadnje ustrezati tudi organizacija in zavest. Brž ko se proizvodjalne sile bistveno spremenijo, zahtevajo novo organizacijo pa tudi novo zavest, ki je nekako refleks teh novih proizvodjalnih sil, ne pa tudi rezultanta vplivov prejšnje organizacije in prejšnje zavesti (predpostavljeno je, da se zavest v glavnih črtah rodi vedno znova z novimi, bistveno različnimi proizvodjalnimi silami, da torej ni faktor, ki bi se relativno samostojno razvijal). Ta predpostavba pa ni točna. *Zavest ni izključno odvisna spremenljivka*, čeprav je bila v začetkih človeškega rodu materialna dejavnost za obstoj človeka znatno pomembnejša vrednota kot pa danes. Če bi zopet uporabili dialektični jezik, bi rekli, da je družbeno bitje enotnost dveh nasprotnosti: stvari (tvarnih procesov) in zavesti (zavestnih procesov). Ko se obe razvijata, učinkujeta druga na drugo, toda nobena si ne more druge absolutno podrediti ali dominirati nad njo.

Če povežemo to misel s prejšnjim razmišljanjem, bomo rekli, da nove proizvodjalne sile ne morejo povsem odpraviti starih institucij in stare zavesti, ker živijo institucije in zavest tudi relativno samostojno življenje družbenega bitja prek mnogih generacij ali celo prek človeka kot *species sui generis*.

S tem dobiva problem seveda weimannistično-mičurinsko obeležje, spreminja se namreč v vprašanje, koliko so nove proizvodjalne sile (tehnično okolje) zmožne spremeniti tudi podedovane lastnosti bitja, podedovano zavest bitja z vsemi vrednotami, ki so se razvile v toku zgodovine.

Ne da bi zanikovali pomembni vpliv tehnično-tvarnega okolja na zavest ljudi, menimo, da nove generacije niso »nepopisane deske« ter da je proces učinkovanja tega okolja bolj zamotan in dolgoročnejši, kot pa si to včasih zamišljamo. Razen tega so lahko nekateri drugi činitelji začasno celo močnejši kot pa tehnično-ekonomski faktor, npr. nacionalno čustvo, rasna diskriminacija, religiozni predsodki itd.

Shematično bi to našo novo tezo prikazali takole:

Tak sklep po našem mnenju ni v nasprotju s tisto pomembno idejo, ki jo je zlasti po Marxovi smrti poudarjal Engels proti raznim

kritikom: da je namreč ekonomski faktor le v *poslednji instanci* odločujoči moment.²

Obrazložimo si to poslednjo instanco.

Začnimo spet s potrebami (v širšem pomenu besede) kot pobudami za različne človekove dejavnosti pa tako tudi za gospodarsko dejavnost. *To poslednjo instanco ekonomskega faktorja* kot razsodnika v dolgoročnem družbenem razvoju, ki preprečuje ali zahteva okvirno takšne in drugačne institucionalne spremembe, je treba izvesti iz kompleksne dinamične eksistence bitja, tj. iz kompletnega obsega in strukture vseh potreb, aktiviranih v interesih ljudi in iz načina njihovega zadovoljevanja.

V potrebah in potem v načinu njihovega zadovoljevanja³ je treba iskati pobude ne le za ekonomske, ampak tudi za splošne družbene spremembe, in sicer v treh *smereh*:

1. Najprej v smeri spreminjanja procesov v družbi sploh. To neogibnost spreminjanja si razlagamo tako, da dobrin, s katerimi zadovoljujejo ljudje svoje potrebe, ni v zadostni razpoložljivi količini ali pa niso povsem takšne, kakršnih si ljudje želijo za svoje popolno zadovoljstvo. Od tod pritisk na ustvarjalno proizvodno dejavnost ljudi za večjo proizvodnjo dobrin ali za proizvodnjo novih dobrin.

Čim večje je nasprotje med obsegom in strukturo že zadovoljenih potreb na eni in nezadovoljenimi potrebami na drugi strani, tem močnejša bo potencialna težnja za spreminjanje stanja, težnja za akcijo. Če pa bi obstoječa organizacija dejavnosti ali organizacija družbe preprečevala uresničevanje te težnje (resistenčne sile), bo seveda nastalo gibanje, ki bo hotelo te institucionalne zapreke odstraniti.

2. Težnja po boljšem zadovoljevanju potreb sproži tudi takšne institucionalne spremembe, ki vodijo k učinkoviteje (racionalneje) organizirani akciji. Pa ne le to. Spoznanje, da je možno z racionalnejšo organizacijo bolje zadovoljiti potrebe, povzroča pri ljudeh vse večjo zavestno težnjo po spreminjanju organizacije, tj. institucij v smislu racionalnejše organizacije.

3. Naravna težnja ljudi po boljšem zadovoljevanju potreb pa se pokaže tudi v smeri konkurenčnosti te akcije. Različne potrebe, interesi in različne možnosti za zadovoljevanje potreb pri različnih ljudeh ustvarjajo konkurenčne sile, ki navsezadnje prav tako povzročajo trajne spremembe v družbi.

Celotna dosedanja razlaga je potekala tako, kot da so ekonomske potrebe edine potrebe. To pa ni točno. Ljudje imajo tudi nešteto neekonomskih potreb in interesov. Kakor hitro pa priznamo tem potrebam samostojno in celo enakopravno mesto v eksistenci družbenega bitja, je povsem jasno, da so ekonomske potrebe in z njimi tudi ekonomske

² »...Po materialističnem pojmovanju zgodovine je v *zadnji instanci* odločujoči moment v zgodovini produkcija in reprodukcija resničnega življenja. Več nisva niti jaz niti Marx nikdar trdila...« (*Iz pisem o zgodovinskem materializmu*, str. 15).

³ Z načinom zadovoljevanja potreb ne razumem le načina porabe dobrin, ampak celotni proces produkcije, razdelitve in porabe dobrin.

akcije sicer vedno prisotni regulatorji institucionalnih sprememb, toda ne neposredno in izolirano, ampak povezano z drugimi akcijami ljudi za zadovoljevanje drugih potreb, tako da je družbena oblika (institucija), v okviru katere poteka določena akcija, rezultanta mnogih komponent. To daje ekonomskemu faktorju ne le značaj poslednje instance, ampak tudi značaj pogojnega in okvirnega vpliva, kombiniranega z drugimi faktorji. Nove komplikacije nastanejo, če pojavljanja potreb ne jemljemo kot spontano-instinktivni, ampak zavestni akt (kar objektivno vse bolj je). Tedaj bodo potrebe oziroma interesi ljudi v njihovi zavesti različno razporejeni. Tiste potrebe, ki so tako rekoč avtomatično zadovoljene, ali pa so blizu nasičenja, tako da jih zavest le slabo ali pa sploh ne registrira (danes npr. potreba po vodi, po osnovnošolski izobrazbi itd. v normalnih pogojih), so dejansko zelo slabotna ali pa sploh nikakršna pobuda za intenzivno, najbolj zeleno akcijo, oziroma kasneje za institucionalne spremembe. Drugače je s potrebami, ki se jih ljudje najbolj zavedajo (danes potreba po stanovanju, po avtomobilu itd.). Te potrebe pa zatem akcije za njihovo zadovoljevanje so mnogo večjega pomena za družbene spremembe.⁴

Očitno je, da bo nezadovoljenih standardiziranih potreb več v nerazvitih kot v razvitih državah. Razen tega: čim manj je družba razvita, tem večji je delež potreb bazično ekonomskega značaja. Drugačno sliko nam bo nudila seveda visokorazvita dežela, kjer so posebne — včasih že ekstravagantne — potrebe (ekonomske in neekonomske) vedno večjega pomena v življenju ljudi.

Te posebne potrebe pa ravno zato, ker niso bazično eksistenčne, niso razporejene v vrstnem redu: najprej ekonomske, potem pa neekonomske potrebe. Njihov vrstni red je v resnici pomešan. Tako so lahko mnoge neekonomske potrebe za mnoge ljudi pred ekonomskimi potrebami.⁵

S tem se tudi vrednotni sistem posameznikov pa tudi celotne družbe spreminja. V eksistenčni bazi so bazične eksistenčne vrednote, nad njimi pa so prepletajoče se ekonomske in neekonomske vrednote. Prav isto velja za institucije in institucionalne spremembe.

Ekonomski faktor kot poslednja instanca velja tudi v tem primeru res samo kot poslednji vzrok institucionalnih sprememb, ker je nanj vezana materialna eksistenca družbe.

⁴ Na zadovoljene potrebe gleda človek kot na že uveljavljeno eksistenco (*being*). Nezadovoljene potrebe pa so zanj šele prihodna eksistenca v nastajanju (*becoming*), ki privlačujejo kar največ njegove energije. Le če bi bila ogrožena eksistenca bitja, potem bi tudi te, do tedaj nepomembne potrebe, postale naenkrat spet zelo pomembne. O tem pravi E. From: »Tiste potrebe, ki so skupne ljudem in živalim: lakota, žeja, potreba po spanju in seksualnem zadovoljevanju, so pomembne, ker so zakoreninjene v samem telesu in lahko postanejo vsemočne, kadar niso zadovoljene.« (*Zdravo društvo*, Beograd 1963, str. 84).

⁵ Tako bo npr. v deželi, kjer izginjata zakonitost in svoboda, potreba po teh dveh dobrinah večjega pomena, kot mnoge ekonomske potrebe in se bodo ljudje za njuno zadovoljitev borili, čeprav bi trpel pri tem celo njihov življenjski standard.

Toda ta »poslednja instanca« ima lahko še drug prizvok. Če govorimo o poslednjem, odločilnem faktorju (instanci), moramo govoriti tudi o »neposlednji«, toda pomembni instanci oblikovanja institucionalnih sprememb. Ta pa je prav gotovo zavest.

Tako se mora ekonomski faktor kot poslednja instanca subjektivno aktivirati v zavesti, v vrednotnem sistemu ljudi. Šele prek zavesti, prek vrednotnega sistema se tako ali drugače animirajo mrtvi proizvodni faktorji glede na interese ljudi; šele prek zavesti pobujajo proizvodna sredstva, nova tehnika, tehnologija takšne ali drugačne zavestne akcije različnih skupin ljudi, zaradi česar pride tudi do institucionalnih sprememb. In obratno: to zavest ekonomski faktor neprestano bombardira in tako prispeva k vrednotni transformaciji.

Še posebej se nam ekonomski faktor pokaže kot pomembna poslednja instanca družbenih sprememb, če upoštevamo, da so procesi zadovoljevanja potreb (v prvi vrsti proizvodni proces) vse bolj racionalno organizirani procesi. To pa so lahko le tedaj,

a) če bo za to na razpolago več sredstev (ki jih lahko producira le večja proizvodna dejavnost),

b) če bo organizacijsko znanje, aplikacija znanosti v organizaciji večja.

Ker pa je ekonomija sploh primarna racionalna človeška dejavnost, bo torej racionalnejša organizacija gospodarstva, bo ekonomski razvoj v neki družbi odločilen pogoj tako za sam nadaljnji ekonomski razvoj kot za boljšo organizacijo drugih neekonomskih dejavnosti. Od tod tudi *dva tipa institucionalnih sprememb*:

a) Prvi tip institucionalnih sprememb bo sledil razvoju znanosti, primarno pobujen po racionalnejši organizaciji gospodarstva. Te institucionalne spremembe slede običajno velikim tehničnim iznajdbam in izumom, visokemu ekonomskemu razvoju ter so dolgoročni pojav. Tu je nedvomno vloga ekonomskega faktorja v poslednji instanci jasno vidna.

b) Drugi tip institucionalnih sprememb pa izvira iz medsebojne akcijsko-reakcijske povezanosti različnih družbenih procesov, katerih hierarhija ni stalna. Ker pa velja na daljše razdobje zgoraj opisano pravilo, bodo tudi te spremembe uokvirjene z ekonomskim faktorjem kot poslednjo instanco.

Ta zadnja ugotovitev pa ne zmanjšuje naše prejšnje ugotovitve, da vplivajo ekonomske spremembe oziroma razvoj na institucionalne spremembe šele prek spreminjanja vrednot v zavesti ljudi. Prav ta transformacija, ali kot bi lahko še rekli, sublimacija ekonomskih sprememb v nove ideje in vrednote, v nov vrednotni sistem, ki šele razgiba agente (nosilce) institucionalnih sprememb, je bila dosedaj dokaj *zanemarjeno področje v marksistični literaturi*, čeprav je izrednega pomena za planiranje ekonomskih in institucionalnih sprememb. Podobno kot se mora določena količina bencina zmešati z zrakom, da postane pogonska sila, tako se morajo ekonomske spremembe spojiti s človekovo zavestjo. Šele zatem se spreminja človekovo ravnanje in njegova akcija za spreminjanje institucij. Ker pa ta transformacija zahteva določen čas, je možno, da naleti med samim procesom na nekatere nove faktorje, ki lahko spremene v začetku načrtano institucionalno spremembo. Zato smo rekli, da je

napačno mnenje, da določeni tip ekonomskega razvoja vedno konkretno determinira institucionalno spremembo.⁶

Če na kratko povzamemo sedanje misli, bomo rekli: neki vrednotno-institucionalni sistem je pogoj in hkrati tudi posledica ekonomskega razvoja. Ekonomski razvoj mora biti institucionaliran; institucije pa morajo biti omaterializirane.⁷

Ta sklep je prav gotovo velikega praktičnega in ne le teoretičnega pomena, saj nam omogoča odgovor na vprašanje, zakaj *ekonomski razvoj ne poteka v stalnem tempu in zakaj institucionalne spremembe niso vedno enako intenzivne*.

1. Ekonomski razvoj namreč ne najde vedno *zadostnih pobud in spodbud*, to pa predvsem zaradi cikličnega načina razvoja vsake dejavnosti. Pobude in spodbude ekonomskega razvoja so npr. nova odkritja in izkoriščanje naravnega bogastva, rast prebivalstva, spremembe v obsegu in strukturi potrošnje, razvoj znanosti pa s tem razvoj tudi tehnike in tehnologije, nova delitev dela in razvoj masovne proizvodnje, spremembe v načinu delitve, stopnja produktivnosti, investicije, zunanja trgovina itd. Nekatere izmed pravkar naštetih pobud so kot npr. rast prebivalstva, odkrito naravno bogastvo itd., druga pa so *izvedene pobude*, oziroma spodbude, ali še točneje faktorji razvoja, kot npr.: investicije, produktivnost itd.

Te pobude delujejo lahko istosmerno, sinhronizirano, kumulativno, ali pa navzkrižno, raznosmerno, neuskklajeno. Tudi niso v določenem razdobju vse enako pomembne. Njihov hierarhični red se menja. Pa je naravno, da je zaradi tega pulzacija gospodarstva dokaj različna.

Če pa nam vse te pobude veljajo za bitja v širšem pomenu besede, ki imajo seveda svoje nosilce (agente), je samo ob sebi umevno, da imajo tudi pobude, kakor vsa druga bitja, svoj življenjski cikel. Zaradi tega se bo v prvi vrsti v skladu s ciklom glavne pobude oziroma starega faktorja pojavila določena cikličnost tudi v družbeni dejavnosti sami, torej tudi v ekonomski dejavnosti. Za visokim vsesplošnim razvojem se zato lahko pojavi obdobje relativne ali absolutne, splošne ali pa parcialne utrujenosti, zastoj, zmanjšanje vitalnosti in inventivnosti. Drugače povedano: ovire za nadaljnji razvoj so vedno večje, hkrati pa ni dovolj sil, ki bi te ovire premagale. V čistem ekonomskem jeziku bi rekli, da začne v neki dejavnosti mejna produktivnost padati. Dodatni napor ali naložbe (sredstva, stroški) za neko dodatno količino proizvodnje začno zdaj so-

⁶ »S tem v zvezi,« piše F. Engels, »je tudi bedasta predstava ideologov: ker različnim ideološkim sferam, ki igrajo v zgodovini določeno vlogo, odrekamo samostojen zgodovinski razvoj, jim s tem odrekamo tudi vsakršno zgodovinsko učinkovitost« (*Iz pisem o zgodovinskem materializmu*, str. 28).

⁷ Včasih srečamo naziv ekonomski položaj namesto ekonomski razvoj (glej tudi Engelsovo pismo H. Starckenburgu, *Iz pisem o zgodovinskem materializmu*, str. 24). Toda ta zamenjava kategorij ni pravilna. Ekonomski položaj v neki deželi je lahko trenutno negotov, čeprav je v tej deželi, dolgoročno gledano, visok ekonomski razvoj. Institucionalne spremembe, ki so refleksi trenutnega ekonomskega položaja, so druge vrste, kot tiste, ki sledijo dolgoročnemu ekonomskemu razvoju.

razmerno naraščati, zaradi česar nosilci te dejavnosti prenehajo z ustrežno akcijo, kar se mora seveda odraziti tudi na določenih ekonomskih učinkih, ki so sestavni del ekonomskega razvoja.

S tem pa smo poudarili še en faktor ekonomskega razvoja in tudi institucionalnih sprememb, a to so živi subjekti (agentje, nosilci) razvoja. Širjenje (ekspanzija) in ožjenje (kontrakcija) ekonomske dejavnosti se ne dogajata sama po sebi. Če bi tako mislili, potem bi fetišizirali ekonomski razvoj. Dinamika razvoja je v prvi vrsti odvisna od ljudi, od različnih skupin ljudi, zlasti še od vodilne skupine ali vodstva v dani družbi. To *subjektiviziranje in podružbljenje razvoja* je treba razumeti v dveh smereh:

1. Ekonomski razvoj je v veliki meri odvisen od ustvarjalnega znanja, fantazije in interesa vodilne skupine neke družbene skupnosti, da razvija in uvaja novo tehniko, novo tehnologijo, novo, boljše organizacijo proizvodnje.⁸

S tem pa, da smo priznali pomembno vlogo vodilnemu subjektu, postaja ekonomski razvoj po obsegu in usmerjenosti alternativen in deloma negotov. Še posebej se bosta ta alternativnost in negotovost stopnjevala, ker je družbena skupnost vedno diferencirana celota s heterogenimi odnosi. Egocentrično vedenje ljudi ustvarja spopade, kolektivnocentrično vedenje pa razvija težnjo ljudi k zavestnemu sodelovanju.

Nekaj podobnega trdimo tudi, če rečemo: ob predpostavi, da obstaja vodilna družbena skupina, morajo obstajati tudi druge skupine, katerim trenutno ali na daljše obdobje ne pripada vodstvena funkcija. Te druge skupine pa se s politiko vodstvene skupine lahko strinjajo ali pa tudi ne. Njihovo znanje, njihov interes je lahko različen od znanja in interesa vodstvene skupine, zaradi česar se oblikujejo različni — harmonični in konfliktni — odnosi med vsemi skupinami (te skupine po naši teoriji niso identične z razredi).

Če gremo v razmišljanju še korak dalje, bomo videli vse posledice, ki sledijo iz take konstelacije bitja. Vsako bitje pa tudi družbeno, ni le od vsega začetka diferencirano, ampak se s samim nadaljnjim bivanjem *diferencira* (notranje in zunanje) na podlagi razvoja novih razmerij oziroma nesorazmerij. Diferenciacija seveda le od določene točke ne jemlje vitalnosti bitju. Pri določeni točki pa se že obrača proti eksistenci bitja samega. Pojemajo sile ne le za njegov razvoj, ampak celo za obstoj v dani obliki. Nastopa trenutek zanikanja dane eksistence bitja.

2. Drugi razlog za nezadostni ekonomski razvoj, za njegovo naraščanje in upadanje pa je treba iskati v *prevladujočih institucijah*. Dokler institucije temelje na naprednih — spodbudnih vrednotah, tudi same pospešujejo ekonomski razvoj. Ko pa začne spodbudnost vrednot, na katerih so zgrajene institucije, usihati, ko dane institucije ne dovo-

⁸ Mnogokrat pripisujemo neusklajenosti gospodarskih procesov zaradi stihijskega razvoja gospodarstva pretirane izgube, pozabljamo pa, da so izgube za družbo celo večje, če ni ustvarjalnega znanja in interesa za ekonomski razvoj pri vodilnem družbenem subjektu. Razlog, zakaj pridemo do takega napačnega sklepa, je v tem, da prvo izgubo lahko evidentiramo, druge pa ne.

ljubejo več razvoja novih vrednot, se le-te spremenene oziroma spreminjajo v coklo razvoja. Institucije doživijo kritiko (z orožjem ali brez orožja). Namesto da bi sedaj družba trošila ustvarjalno energijo za ekonomski razvoj, jo troši v boju za ohranitev, bodisi za preoblikovanje institucij.

To je še en dokaz več, kako je dinamika ekonomskega razvoja in institucionalnih sprememb med seboj prepletena, dialektična enotnost nasprotij.

Rekapitulirajmo na kratko misli tega poglavja:

1. Zgodovina ni izključno determinirana z razvojem proizvajalnih sil, ampak je razvoj proizvajalnih sil njen materialni del. Relativno samostojni razvoj zavesti in institucij ima prav tako svojo vlogo in pomen.

2. Ekonomski faktor je v zadnji instanci usmerjevalec dolgoročnega družbenega razvoja v tem smislu, da se nobene institucionalne spremembe ne morejo na daljše razdobje dogajati, da nobene institucije ne morejo na daljše obdobje obstajati, ko bi na daljši rok preprečevale eksistentni,^{8a} če že ne povečani ekonomski razvoj.

3. Ekonomski razvoj se lahko transformira v institucionalne spremembe šele prek spremenjenih vrednot v družbeni zavesti. To npr. pomeni: če se neki novi vodilni skupini posreči, da z nasiljem spremeni institucije, se le-te ne bodo zakoreninile, če se ne bodo hkrati spremenile tudi vrednote v ljudeh samih.

4. Če zahtevajo razvijajoče se potrebe ustrezen ekonomski razvoj, le-ta pa zahteva in povzroča racionalizacijo odnosov ljudi do narave, do naravnega in proizvedenega bogastva in racionalizacijo odnosov med ljudmi, pa le-ta ne zahteva niti ne povzroča neposredno tudi humanizacije teh odnosov samih. Proces humanizacije je po našem mnenju v prvi vrsti odvisen od vrednotno-etičnega procesa v ljudeh, ki tako ali drugače reagirajo na dani ekonomski razvoj ob danih institucijah.⁹

Drugače povedano: višje civilizacije, ki nam jo prinaša nadaljnji ekonomski razvoj, ne spremlja neposredno in neogibno tudi proces humanizacije človeških odnosov oziroma človeškega življenja. Ekonomski razvoj je do neke mere nevtralen, ni a priori niti humanističen niti protihumanističen proces. Mogli bi celo trditi, da je ekonomsko razvitejša družba bolj podvržena tako imenovanim novim moralno-mentalnim boleznim kot pa ekonomsko manj razvita družba, kateri še grozijo klasične standardne bolezni.

Znani, že omenjeni socialni psihoanalitik E. Fromm navaja nekaj zanimivih podatkov za mentalna obolenja najbolj razvitih narodov zahodnih dežel, ki imajo največji narodni dohodek na prebivalca (navajamo le nekaj dežel):¹⁰

^{8a} Z eksistenčnim ekonomskim razvojem razumemo tisti ekonomski razvoj, ki omogoča ob naraščanju prebivalstva vsaj približno isto materialno življenjsko raven ljudi.

⁹ Kot nazoren primer razkoraka v razvoju racionalizacije in humanizacije življenja nam služi zopet hitlerjevska Nemčija.

¹⁰ *Zdravo društvo*, str. 34.

Na 100.000 odraslih prebivalcev

	Uboji in samomori (kombinirano)	Alkoholiki
Anglija in Wells	14,06	1100 (1948)
Danska	35,76	1950 (1948)
Francija	16,36	2850 (1945)
Švedska	25,80	2580 (1946)
Švica	23,85	2385 (1947)
ZDA	24,02	3952 (1948)
Italija	15,05	500 (1942)
Irska republika	4,24	—

Na podlagi teh in še drugih podatkov bi lahko sklepali, da v ekonomsko najbolj razvitih deželah danes dejansko ni mentalno najbolj zdrave družbe. Mogli bi celo govoriti o *patologiji visoko civilizirane, ekonomske razvite družbe*, dokazujoč, da je družba lahko bolna (podobno kot človek), čeprav je fizično močne konstitucije. Pri tem seveda nismo ničesar povedali, koliko so k takemu obolenju prispevale svoj delež (lahko celo največji) tudi obstoječe institucije same.

(Konec prihodnjič)

EKONOMSKI RAZVOJ IN INSTITUCIONALNE SPREMEMBE

France Černè

(Konec)

Faze in cikli družbenega razvoja

Misli, ki smo jih razvili v zadnjem odstavku, nam razločno nakazujejo težave, ki jih bomo imeli, če bomo hoteli *oceniti stopnjo družbenega razvoja*. Predvsem se zastavlja vprašanje njegove zanesljive mere. Kot je družbeni razvoj sam po sebi nekaj relativnega, bo tudi njegova mera relativna, ter bo celo predmet presoje in ocene ljudi na dani stopnji razvoja. To drugače povedano pomeni, da se mera razvoja v zgodovini ne le lahko menja, ampak da merimo danes pretekle procese drugače, kot pa so jih merili (beri: ocenjevali) ljudje tiste dobe. So lahko dobe, ko so ljudje mnenja, da hitri ekonomski razvoj — celo na škodo drugih človeških dejavnosti — več prispeva družbenemu razvoju kot pa če bi se dogajalo obratno. Ena naslednjih generacij (ali neka druga družbena skupnost) se s takšno oceno ne bo strinjala in bo to obdobje (ali družbo) ocenila manj pozitivno. Dokaz, da sta analiza in merjenje lahko samo *primerjalna*.

Ta kombinirani *vrednotno-kuantificirani pristop* k merjenju družbenega razvoja, kot ga bomo imenovali, pa nam sam po sebi pove, da zaobsega družbeni razvoj tako razvoj materialne osnove kot tudi razvoj zavesti in institucij (kar se navsezadnje izraža tudi v različnih ocenah ljudi).

Razvoj materialne osnove lahko merimo v realnih vrednostih ali naturalnih količinah. Toda materialno življenje je le en del eksistence ljudi. Človek se uresničuje kot človek šele kot razumsko, čustveno, etično, estetsko itd. bitje. Za človeka torej obseg materialnih potrebščin ne bo edina življenjska vrednota. Druge, nematerialne vrednote so prav tako del njegove eksistence. Obsega teh vrednot pa neposredno ne določa obseg materialnih potrebščin. Pa je jasno, da bo človek vrednotil neko družbeno organizacijo tudi z vidika, koliko lahko uresniči ravno te vrednote.¹¹

To nas je vodilo, da smo dejali, da bo kompleksna mera družbenega razvoja primerjalna ocena dveh ali več razdobj ozioroma dveh ali večjega

¹¹ Zato bomo rekli, da je človek del prirode, pa zopet ne več. S tem da si je razvil zavest, svoj duhovno-kulturni svet, se je tudi izločil iz nje, se bori z njo (čeprav pomeni ta borba tudi sodelovanje) in si jo skuša bolj in bolj podrediti. Rojstvo prvega človeka in vsakega človeka danes ni golo fizično porajanje. Človekovo rojstvo je akt razvijanja njegovih specifičnih človeških funkcij, borba za podreditev materialnega substrata življenja višjim, razvitim vrednotam. Vračanje nazaj v prirodo, stapljanje z njo bi pomenilo vračanje človeka pod njeno dominacijo, da ne rečem vračanje človeka v živalski svet, ali pa v smrt.

števíla družbenih skupnosti. Ta mera naj bi nam odgovorila, kako je bil masovni človek (večina) sposoben bolje zadovoljevati vse — materialne in nematerialne potrebe na tej stopnji razvoja ali v tej družbi v primerjavi z drugo stopnjo ali drugo družbo. Mera družbenega razvoja naj bi bila kompleksnost razvoja ljudi kot najvišje razvitih, ustvarjalnih bitij.

Ker pa te mere ne moremo povsem kvantificirati (obsega svobode, kulturne ravni itd. ne moremo meriti v kilogramih, litrih... kot npr. količine kruha, mleka ipd.), je razumljivo, da bo spadala k sami meri *svobodno izražena sodba večine ljudi*, da je bil izvršen takšen ali drugačen razvoj.

V tem vidim zopet dokaz, da je družbeni razvoj ne le objektivna, ampak tudi relativna pa celo subjektivna veličina. Konkretni zgodovinski človek je njegova mera.

Relativnosti družbenega razvoja pa ne gledamo samo v luči njegovega merjenja, ampak tudi s stališča njegovih manifestacijskih oblik. Družbeni razvoj naj bi imel *svojo ritmičnost oz. cikličnost*. Odkod ta misel?

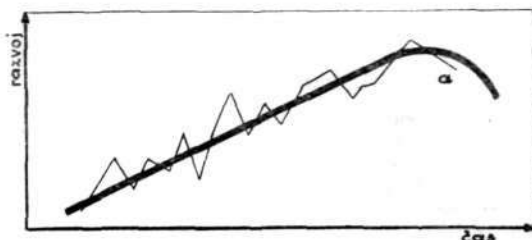
Najprej sklepamo to zopet iz *splošne teorije bitja*. Če je družba bitje, a vsako bitje ima svoj ritem življenja, potem bi iz tega sledilo, da velja ciklična teorija tudi za razvoj družbe.¹²

Vendar tak splošen sklep ne zadovoljuje, ker je razvoj družbe kompleksen in protisloven proces. Treba je ločiti predvsem:

1. biološki razvoj celotne človeške družbe (človeškega rodu) ter razvoj delov družbe, kot so rase, narodi, od
2. razvoja funkcij (dejavnosti) družbe (celotne družbe ali njenih delov.)

Ad 1. Glede *biološkega obstoja in razvoja človeškega rodu* je očitno, da je človeštvo, gledano kvantitativno, na krivulji rasti, in ne vemo, kdaj bo nastopila peripetijska točka *a* (čeprav bi lahko z gledišča telesnega zdravja kdaj pa kdaj podvomili, da je danes človeški rod bolj zdrav kot pred deset in desetisoč leti). Na tej krivulji rasti lahko opazimo le kratkoročna nihanja. Na daljše razdobje še ni nobenega upadanja. Kot biološko bitje ima človeški rod prav gotovo svoj življenjski cikel s točko rojstva, rasti in smrti. Seveda, če bomo gledali na človeški rod z materjo zemljo vred kot na del vesolja, potem ne moremo govoriti o razvoju (kajti razvoj mora imeti svoje primerjalno izhodišče). Razvoj življenja na zemlji je samo ena od oblik gibanja (spreminjanja) vesolja. (Glej skico.)

¹² »Skupine, organizacije in skupnosti, vse odkrivajo vsaj tri različne faze: razdobje rasti in ekspanzije, razdobje stabilnosti in razdobja upadanja« (R. Lippitt, J. Watson in B. Westley, *Planned Change*, New York 1958, str. 249). Ideja o zgodovinski ritmiki oziroma cikličnosti torej ni nova. Niti ni nova primerjava zgodovine z življenjem organizma. Vendar so v razlagi bistvene razlike. Če Vico, Spengler in drugi primerjajo zgodovino narodov, nacionalne kulture s človeškim organizmom, ki ima svojo otroško dobo, zrelo in starostno dobo, z drugo besedo, če vidijo v razvoju izključno diskontinuirano gibanje, jaz vidim v zgodovinskem razvoju tudi kontinuirani proces, ki ni enostavna vsota diskontinuitet.

Nekoliko drugače se zastavlja problem biološkega razvoja posameznih delov človeškega rodu, to je raznih družbenih skupnosti, kot so npr. plemenske skupnosti, narodne skupnosti, državno teritorialne skupnosti, rasne skupnosti. Za vse te dele človeštva nam zgodovina pravi, da je cikličnost razvoja potrjena.

Razne družbene skupnosti so se v zgodovini nekdanj porodile, razvijale, dosegle svoj vrhunski razvoj in se asimilirale ali izumrle. Sleherna družbena skupnost ima torej cikel ali celo več ciklov svojega biološkega razvoja.

Ad 2. Zopet drugačno problematiko ima *cikličnost razvoja posameznih dejavnosti, zapesti, institucij* celotne družbe oziroma družbenih skupnosti. Tudi ti pojavi oziroma procesi so bitja, pri katerih pa je ritmičnost mnogo bolj poudarjena.

Načeloma bomo ugotovili tole: Izredno visok razvoj je doživela proizvodna dejavnost (čeprav ne enako pri vseh narodih). Izpopolnila in razvila se je tudi zavest. Doživeli smo zlasti visok intelektualni razvoj — razvoj znanosti, ekspanzijo bazične množične kulture. Težje pa govorimo o visokem ali pospešenem razvoju vrednotnih načel in individualnega kulturnega ustvarjanja. Izpopolnjene so institucije kot organizacijske oblike, v katerih živijo različne skupnosti.

Če ta splošna ugotovitev velja za celotno zgodovino človeškega rodu, pa ne velja v taki meri ali sploh ne velja bodisi za posamezna zgodovinska obdobja, bodisi za posamezne družbene skupnosti. Amplitudni ali *cikcak* razvoj je viden v dvojnem pogledu:

Prvič, vidimo amplitude v tem, da so se v nekem obdobju družbene funkcije hitreje širile, v drugem obdobju pa počasneje ali so celo upadale, čeprav se, vsaj pri človeškem rodu, na zelo dolgo obdobje razvoj kljub vsemu vendar dogaja. Tako je npr. proizvodna dejavnost doživljala visoke stopnje razvoja, pa zopet relativne ali absolutne padce. Podobno je bilo npr. s kulturno dejavnostjo.

Za posamezne družbene skupnosti je to valovanje še bolj nazorno. Redki so primeri, da bi neka družbena skupnost razvijala nenehno in v istem tempu vse svoje funkcije. Bolj pogosto je bilo, da se je ena funkcija bolj razvijala, druga pa manj, ali celo stagnirala. V drugem obdobju se je lahko dogajalo nekaj nasprotnega.

Drugič, opažamo amplitude v razvoju v tem, da so se menjale pojavne oblike teh funkcij, ko so:

- a) bodisi sploh izginile in se pojavile nove,
- b) bodisi da so se oblike modificirale.

Tako so npr. izginile z zgodovinskega odra mnoge države, politični režimi, politične stranke, teorije, estetski nazori itd., nekatere pa so se ohranile, toda znatno preoblikovane.

Če beremo občo ali posebno zgodovino, se večkrat začudimo celo neki regularni izmenjavi raznih pojavnih oblik funkcij družbenega bitja. Opažamo npr., da velikim homogenim državnim skupnostim (npr. imperijem) sledi državna razdrobljenost; avtokratskim oblikam vladavin sledijo demokratske oblike političnega režima. Na področju umetnosti srečujemo za valovi naturalizma valove simbolizma in abstraktizma, za valom impresionizma val ekspresionizma. Na področju ekonomske misli opažamo izmenjavo teorij, ki temelje na objektivizmu ali na subjektivizmu, s poudarkom na proizvodnji ali na potrošnji, z deduktivno ali pa induktivno-empirično metodo. Bile so dobe, ko je bil življenjski vzor udobno materialno življenje, in zopet dobe, ko je prevladoval asketizem, kulturni moment itd. Visoki splošni investicijski dejavnosti sledi manjša investicijska dejavnost in večji nagib k potrošnji. Visokemu investiranju v težko industrijo sledi večje investiranje v lahko industrijo. Polni zaposlenosti sledi obdobje manjše ali večje nezaposlenosti itd.

Ker je tema naše razprave ekonomski razvoj in institucionalne spremembe, nas še posebej zanima problem *periodizacije ekonomskega razvoja* ali, drugače povedano, razvoja proizvodjalnih sil.

Za periodizacijo ekonomskega razvoja imamo *več možnosti*:

1. Prva možnost se opira na vidik različnih organizacij ekonomskih struktur, točneje: na vidik različne organizacije proizvodnih odnosov. To periodizacijo srečamo pri klasikih marksizma. V *Uvodu k kritiki politične ekonomije* beremo: »V velikih obrisih lahko označimo azijske, antične, fevdalne in moderne meščanske načine proizvodnje kot progresivne epohe v ekonomskem razvoju družbe. Meščanski proizvodni odnosi so zadnja antagonistična oblika družbenega proizvodnega procesa.«¹³

Ta periodizacija ustreza nekako današnji standardni periodizaciji v naših učbenikih: praskupnost, sužnjeposestniški, fevdalni, kapitalistični in socialistični produkcijski način. Čeprav je Engels omenjal še drugo periodizacijo z vidika razvoja družbenih odnosov: divjaštvo, barbarstvo in civilizacija.

2. Druga možnost za periodizacijo zgodovine gospodarstev izvira z vidika družbene delitve dela oziroma značaja poglavitne panoge v gospodarstvu. Že Ad. Smith je razlikoval tele narode: lovske, pastirske, poljedelske in pa narode, ki se ukvarjajo z obrtjo, manufakturo in trgovino. Tudi pri klasikih marksizma srečamo podobno periodizacijo z vidika treh velikih delitev dela. F. List razlikuje kar pet stopenj: stopnjo lova in ribištva, stopnjo pastirstva, stopnjo poljedelstva, stopnjo poljedelstva in obrti in stopnjo poljedelstva, obrti in trgovine.

3. Tretje razvrstilo za zgodovino razvoja gospodarstev obsega oblike menjave. Tako npr. B. Hildebrand omenja tri stopnje: naturalno, denarno in kreditno gospodarstvo. K. Knies pa le dve stopnji: naturalno in me-

¹³ Cit. delo, str. 9 in 10.

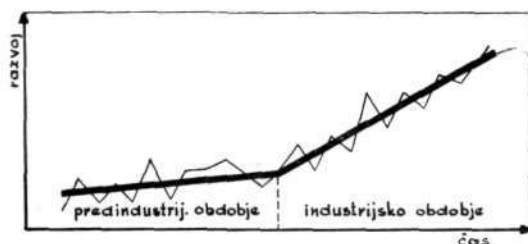
njalno gospodarstvo. Tudi ta periodizacija ni bila klasikom marksizma tuja, ko so govorili o naravnem in blagovnem gospodarstvu.

4. Posebno razvrstilo je našel K. Bücher v stopnji vezanosti gospodarstva in v razvoju trga. Tako loči: zaključeno domače gospodarstvo, mestno gospodarstvo in narodno gospodarstvo.

Nastati utegne vprašanje, zakaj sploh navajam razne načine periodizacije družbenega oziroma ekonomskega razvoja. Tega ne delam zato, da bi podrobneje govoril o pravilnosti ali nepravilnosti te ali druge periodizacije, ampak da bi pokazal, da lahko razvoj gospodarstva periodiziramo z različnih vidikov in na podlagi raznih kriterijev. To heterogenost periodizacije srečamo že pri klasičnih marksizma. Ne bo torej nelogično, če bomo vzeli še kak kriterij za takšno periodizacijo.

Glede na bistveno različno razvitost proizvajalnih sil ali tudi glede na bistveno različno tehniko proizvodnje, bomo napravili tudi mi periodizacijo ekonomskega razvoja na dve veliki obdobji: na *predindustrijsko obdobje* in na *industrijsko obdobje*.

Simbolično bi narisali ti dve veliki obdobji takole:

Že iz same preproste skice opazimo močan prelom v tempu ekonomskega razvoja. Z industrijskim razvojem se dejansko začne pisati nova zgodovina človeškega rodu.

Toda, kaj nas je privedlo do takšne periodizacije? Ne v prvi vrsti odnos človeka do človeka, ampak odnos človeka do prirode, do materialnih-tehničnih procesov. Medtem ko označujejo predindustrijsko obdobje:¹⁴ velika odvisnost človeka in njegovih dejavnosti od prirodnih sil, ki jih je še zelo malo poznal; prevladovanje primarnih, zlasti poljedelskih dejavnosti, kjer je igrala zopet odločilno vlogo narava in neznaten razvoj znanosti in njene aplikacije v proizvodnji, je za drugo — industrijsko obdobje značilen drugačen odnos človeka do prirode. Ljudje skušajo doumeti njene zakone in jo na podlagi hitrega razvoja bazičnih in aplikativnih znanosti celo spreminjati in urejati v svojo korist. V tem obdobju se na podlagi pospešenega razvoja tehnike človekovo delo hitro mehanizira. Mehanizira se celotni način človekovega življenja. Stroj postaja vsepričujoč. Masovna proizvodnja in masovna potrošnja postajata osnova nadaljnjega ekonomskega razvoja samega. Moderna civilizacija se uveljavlja kot še nikoli poprej.

¹⁴ W. W. Rostow imenuje to predindustrijsko obdobje »tradicionalno družbo«, ki temelji na prednewtonovski znanosti in tehnologiji in na prednewtonovskem razmerju do fizičnega sveta (glej *The Stages of Economic Growth*, Cambridge 1960, str. 4).

Industrijsko obdobje lahko razdelimo nekako v tri faze:

a) v prehodno razdobje iz predindustrijskega v industrijsko obdobje (večkrat srečamo tudi naziv industrijska revolucija, čeprav velja ta samo za nekatere narode)

b) v fazo intenzivne industrializacije

c) v fazo zrelega industrializiranega gospodarstva.¹⁵

V vseh treh fazah opažamo pospešen prodor znanosti v vse veje družbenih dejavnosti in umikanje primitivnih, intuitivnih, emocionalnih načinov odločanja in ravnanja. Znanost postaja temeljna sila, ki vse bolj afirmira racionalne oblike dejavnosti nad neracionalnimi. Sedanjost, še bolj pa prihodnost industrializiranih družb nam jasno priča o prevladovanju eksaktnega znanstvenega mišljenja nad drugimi oblikami človekove zavesti.¹⁶

V čem naj bi bil *pomen te periodizacije*?

Ta periodizacija nam *prvič* pove, da velja za vse narode, ne glede na družbeno-politične ureditve, splošna zakonitost, zaradi katere morajo tako ali drugače preiti vse tri do zdaj znane faze industrijskega razvoja. Šele tako se bodo razvili v visoko civilizirano družbo. Razlika je le v tem, kdaj so stopili na pot industrijskega razvoja. Medtem ko je npr. po Rostowu Anglija doživela industrijsko revolucijo (*take — off*) že v 18. stoletju, jo je Avstralija doživela sredi štiridesetih let tega stoletja, a Kitajska in Indija šele nekje po letu 1950.

Da vpliva različna stopnja industrializacije gospodarstva tudi na socialne, politične itd. vrednote in institucije, ni treba še posebej dokazovati. Pa je razumljivo, *drugič*, da bomo našli sorodne ekonomske probleme in podoben način njihovega reševanja tako v Indiji kakor na

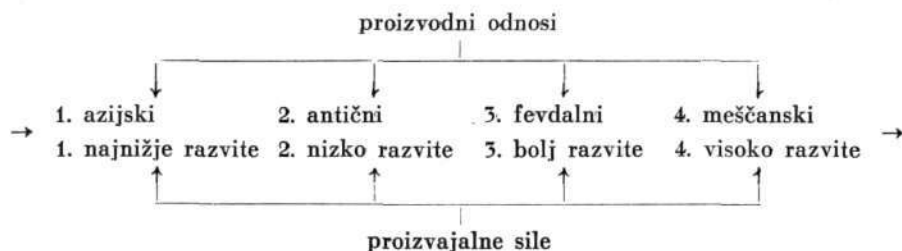
¹⁵ Trofaznost je sploh dokaj razširjen način periodiziranja razvoja. Že Marx govori o treh fazah razvoja kapitalističnega proizvodnega načina: kooperacija, manufaktura, strojna industrija. W. W. Rostow prav tako periodizira razvoj sodobne industrijske družbe v tri stopnje: stopnja dviga (*take-off*), stopnja razvoja k dozoritvi, obdobje visoke masovne potrošnje. J. Schumpeter prav tako periodizira razvoj v tri faze: prva faza, kjer prevladuje izkustveno pravilo (*rule of thumb*), druga faza, kjer prevladuje ustvarjalni podjetnik, in tretja faza, ko prevladuje rutinska znanost. Tristopenjsko periodizacijo srečamo za zahodno ekonomiko tudi pri W. Hoffmanu. Na prvi stopnji naj bi prevladovala lahka industrija (razmerje med proizvodnjo, ki proizvaja potrošne dobrine, in proizvodnjo, ki proizvaja proizvodjalna sredstva, je bilo 4 : 1 — 6 : 1). Na drugi stopnji naj bi se proizvodnja proizvodjalnih sredstev razvijala hitreje kot pa proizvodnja potrošnih sredstev (razmerje je 2,5 : 1 — 1,5 : 1). Na tretji stopnji pa proizvodnja proizvodjalnih sredstev absolutno prevladuje (razmerje je 1,5 : 1 — 0,5 : 1). Colin Clark periodizira ekonomski razvoj zopet nekoliko drugače: 1. stopnja — prevladuje zaposlenost v primarnem sektorju; 2. stopnja — prevladuje zaposlenost v predelovalni industriji in 3. stopnja — prevladuje zaposlenost v storitveni dejavnosti.

¹⁶ Če bi perspektivno, spekulativno periodizirali razvoj, bi rekli, da bo tej mehanizirani industrijski fazi, ki jo vodi rutinska znanost, sledila kot dialektična negacija neka nova faza humaniziranega znanstveno organiziranega industrijskega razvoja (to misel podpira tudi naša sklepna beseda).

Kitajskem ali v Gani, kljub velikim razlikam v politični ureditvi teh dežel.

Vprašanje se zastavlja, kako da Marx, ki govori o industrijskih in neindustrijskih družbah in ki je nenehno poudarjal pomen razvitosti proizvodjalnih sil za konkretne družbene oblike, te periodizacije ni dosledneje razvil?^{16a}

Da bi lahko odgovorili na takó pomembno vprašanje, moramo razčleniti najprej Marxov način periodizacije družbenega razvoja. Če bi narisali Marxovo periodizacijo simbolično, bi dobili neko enostavno zaporedje razvoja proizvodjalnih sil in proizvodnih odnosov za ves svet, v skici prikazano takole:

Če je ta abstraktna shema zaporednih zgodovinskih stopenj s teoretično-metodološkega stališča pravilna, pa se zaporedje konkretnih zgodovinskih stopenj od nje nekoliko razlikuje. To diskrepanco med shematičnim prikazom in konkretnim zgodovinskim zaporedjem bomo boljše razumeli, če upoštevamo, da je svet diferencirana celota, v kateri hkrati eksistirajo različne družbene skupnosti z različno ekonomsko in institucionalno razvitostjo. Medtem ko je bila npr. Zahodna Evropa že v 19. stoletju na četrti stopnji razvoja proizvodjalnih sil po Marxovi shemi, se je Vzhodna Evropa v tem času nahajala v pretežni meri še na tretji stopnji, a večina Azije in Afrike je bila celo nekje na drugi ali celo prvi stopnji razvoja proizvodjalnih sil. Podobno pestro strukturo razvitosti srečujemo še danes. Spričo tega pa je očitno, da celotni svet glede na ekonomsko razvitost v nekem določenem obdobju ne pozna samo enega samega proizvodjalnega načina, oziroma da ne živi samo v eni sami družbeni formaciji. V tem delu sveta prevladuje en tip organizacije gospodarstva, v nekem drugem delu pa ob istem času neki drug tip organizacije. Celo v posamičnih državah vidimo to heterogenost organizacije.

Ta ugotovitev pa nam omogoča tudi odgovor še na dvoje drugih vprašanj:

a) zakaj svet v določenem razdobju nima homogene družbene ureditve

b) zakaj nekateri narodi, ki zaostajajo v razvoju za drugimi narodi, ne bodo prešli istih stopenj družbenega razvoja kot najbolj razviti narodi.

^{16a} »Nobena družbena formacija ne propade prej, preden se ne razvijejo vse proizvodjalne sile, ki je zanje dovolj prostora, in novi proizvodni odnosi se nikoli ne pojavijo prej, preden niso dozoreli materialni pogoji za njihov obstoj znotraj stare družbe same« [podčrtal F. Č.] (Uvod h kritiki politične ekonomije, str. 9).

Še posebej je ta misel pomembna za analizo razvoja narodov, ki so še danes stopili na pot razvoja.

Diskusija o periodizaciji družbenega razvoja pa postavlja pred nas še *dvoje novih pomembnih vprašanj*:

1. Ali so valovi v funkcionalni dejavnosti družbe in njenih pojavnih oblikah regularen pojav

2. ali lahko na daljše obdobje sistematično kategoriziramo na eni strani takšne oblike, na drugi strani pa druge oblike (podobno kot v knjigovodstvu: aktivno in pasivo, kredit in debet). Skratka, sprašujemo se za podobnost pojavnih oblik.

Možnost regularnega valovanja v družbi so ugotavljali mnogi sociologi, filozofi in ekonomisti. Čeprav resda le za omejeno področje ali le za določeno dobo. Tako je npr. K. Marx razvil teorijo o regularnosti gospodarskega valovanja v kapitalističnem sistemu. O. Spengler je ciklično teorijo apliciral na kulturno zgodovino. W. L. Crum je statistično obdelal življenjski cilj korporacij itd.

Vprašanje se torej glasi: ali lahko uveljavimo tezo o valovnosti razvoja prav za vse družbene funkcije in pojave?

Prvo možnost valovanja družbenih pojavnih oblik (ne še nujnost) lahko izvedemo iz tega, da je družbeno bitje najprej biološko bitje. Zato je precej verjetnosti, da prinaša izmenjava generacij, ki so nosilci določenih institucij, tudi upadanja življenjskosti določene dejavnosti oziroma institucije. Tako, da bi rekli, da ima vsaka dejavnost ali institucija glede na svojega nosilca (npr. generacijo) svojo rast, vrh rasti, upadanje in usahnitev rasti oziroma prenehanje *raison d'être* za svoj obstoj.

Toda to ni edini razlog za valovitost družbenega gibanja. *Drugi razlog* je treba iskati v borbi nasprotij, ki po eni strani deluje proti obstoju neke dejavnosti ali institucije, po drugi strani pa v njen prid. Vse je odvisno od tega, katera izmed nasprotnih strani prevladuje, ali točneje, kakšna je rezultanta nasprotujočih si sil.

Če bi vzeli povprečno človeško življenje kot izhodiščno mero za valovanje, potem bi posamezna obdobja verjetnega spreminjanja lahko kategorizirali takole (število let predstavlja verjetni čas, ki je potreben, da pride do večjih ali manjših sprememb v družbenih pojavih):

- spremembe na zelo dolg rok (od 50 do 70 let)¹⁷
- dolgoročni cikel (od 25 do 50 let)
- srednjeročni cikli (od 6 do 8 let, od 12 do 16 let in od 20 do 25 let)
- kratkoročni cikel (od 3 do 5 let)
- tekoče, sezonske (letne) spremembe.¹⁸

¹⁷ W. Rostov pravi za industrializirano družbo tole: »Zgodovinsko gledano je potrebno nekako 60 let od začetnega razvoja družbe (*take — off*) pa do njene zrelosti«. (Cit. delo, str. 10.)

¹⁸ Samo v ilustracijo naj navedem, da periodizirajo ekonomisti gibanje ekonomske dejavnosti različno. Ruski ekonomist N. D. Kondratieff je razvil misel o možnosti gospodarskega cikla na približno 50 let (dolgotrajen val). To idejo o petdesetletnem ciklu je v določeni meri sprejel tudi J. Schumpeter. Drugi ameriški ekonomist C. A. R. Wardwell je trdil, da je odkril v zgodovini ameriške

K tej konkretni kategorizaciji različnih spreminjevalnih obdobji pa naj takoj dostavim, da je vse to le napotek za analizo in ne shema, ki bi nam mogla povedati, kako se ali se mora dogajati zgodovina. Ta periodizacija je le poizkus posplošenja časovnega spreminjanja, ki nam ga za nekatera področja — zlasti za kapitalistično obdobje — posreduje zgodovina.

Bilo bi popolnoma fatalistično, ko bi pričakovali, da bo neka ekonomska dejavnost ali institucija morala doživeti določene spremembe če že ne na štiri pa vsaj na osem let itd. V družbenem razvoju govorimo lahko samo o zelo splošni verjetnosti (tendenci), o indikacijah sprememb ob danih okoliščinah. Če se potem te okoliščine spremenijo, ali kot še pravimo, če se pojavijo protifaktorji, je docela možno, da bo prišlo do drugačnega dogajanja, kot pa je bilo predvideno.

Še prav posebej je nevarno, če pojmujeemo cikličnost razvoja kot diskontinuiran proces. Mnogi procesi se namreč obnovijo mnogo prej, preden doseže cikel najnižjo točko vala (stagnacijo, smrt). Zato smo tudi razvoj bitja prikazali shematsko kot pajčevinasto-spiralni razvoj.

Ad 2. Brž ko priznavamo določeno valovitost razvoja bitja, pa s tem ugotavljamo tudi že neko *obnavljanje* ali *ponavljanje določenih družbenih oblik*. Vendar ne v vsakem primeru, ker je ponavljanje ali neponavljanje odvisno od predmeta analize:

a) Če analiziramo izvajanje temeljnih funkcij človeške družbe z vidika racionalne, znanstvene plati, potem ne bomo mogli govoriti o ponavljanju, ampak vsaj do danes le o razvoju, kljub začasnim zastojem ali padcem. *To zgodovinsko logično spreminjanje*, kot ga bomo imenovali, ne pozna ponavljanja ali podobnosti, in sicer zato ne, ker je človeški rod sam še vedno na progresivnem delu svoje življenjske krivulje. Tej misli je možno ugovarjati, češ da je »ponavljanje« zmanjšanja neke dejavnosti že samo po sebi tudi ponavljanje nekih oblik dejavnosti. To pa ni res. Zmanjšanje dejavnosti je podobno le po besedni opredelitvi (zmanjšanje je nasprotje povečanja), nikdar pa v praksi, ker je v zgodovini temeljilo

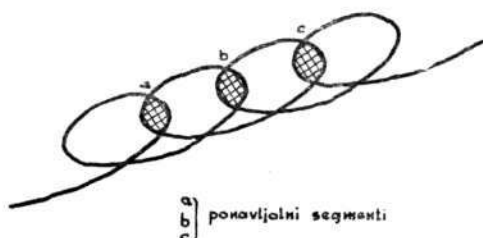
ekonomske dejavnosti t. i. veliki cikel (*major cycle*), ki se ponavlja nekako na 14 do 15 let. S. Kuznets meni npr., da obstoje t. i. sekundarna sekularna gibanja v proizvodnji in v gibanju cen na približno 22 do 25 let. A. F. Burns je zopet našel desetletni val v odstotni stopnji rasti industrijske proizvodnje. V desetletjih 1875—1885, 1895—1905, 1910—1920, 1920—1929 naj bi bila industrija v hitri ekspanziji, v desetletjih 1885—1895, 1905—1915 in 1915—1925 pa naj bi bila desetletja izrazito nizke stopnje rasti. A. F. Burns, W. C. Mitchell pa potem tudi A. Hansen so nadalje dokazovali misel o specifičnem ciklu v gradbeni dejavnosti na približno 15 do 20 let.

O krajših ciklih so v glavnem naslednja mnenja: R. A. Gordon misli, da je bil normalni gospodarski cikel v ZDA v razdobju 1885—1914 dokaj redno se ponavljajoč pojav v razdobju od 35 do 46 mesecev, po letu 1914 pa je ta regularnost mnogo manjša. Podobnega mnenja je J. Schumpeter, ki pravi, da se kratkoročni cikel ponavlja povprečno na približno 40 mesecev, dolgoročni cikel pa približno na 10 let. Drugi znani ameriški ekonomist A. Hansen pa periodizira gospodarske cikle takole: majhni cikli na približno 3 in pol leta, veliki gospodarski cikli pa približno na 8 let.

vedno na drugačni ekonomsko-materialni osnovi. Zmanjšanje ekonomske dejavnosti v Zahodni Evropi po vpadu barbarov ob koncu rimskega imperija se ni enostavno ponovilo leta 1929 z veliko gospodarsko krizo.

b) Drugače je treba gledati na spreminjanje družbenih (institucionalnih) pojavnih oblik posameznih družbenih dejavnosti. V tem primeru pa že lahko govorimo o *relationem ponavljanju (podobnosti) oblik*, čeprav ga večkrat prikriva pestrost površinskih pojavov. Ponavljanje družbenih pojavnih oblik se dogaja v prvi vrsti zaradi izmenjave dominantnih nasprotnosti na podlagi dialektične triade.¹⁸

Določeno ponavljanje ali podobnost v pojavih, ki se uveljavljata z negacijo negacij, razberemo lahko iz tele simbolične skice razvoja družbenih pojavnih oblik:

Tako bo npr. nekemu totalitarnemu režimu sledil bolj demokratičen režim, ki bo po pojavnih oblikah podoben nekemu prejšnjemu režimu v tej ali drugi deželi, čeprav se bo od tega prejšnjega režima tudi razlikoval. Obdobje *laissez faire* se je v praksi in v ekonomski teoriji že večkrat pojavilo, čeprav v različnih okoliščinah in z drugačno vsebino. Kapitalistično gospodarstvo se je znašlo nekolikokrat v svoji zgodovini v krizi, čeprav se je vsaka kriza razlikovala od prejšnje.

Sklepna beseda

Na kraju razprave se bosta pred bralcem prav gotovo pojavili dve vprašanji:

1. Ali nam je ta teorija o medsebojni odvisnosti ekonomskega razvoja in institucionalnih sprememb lahko kakorkoli v pomoč pri vsakodnevni življenjski orientaciji?

2. Kakšne so perspektive človeka z ozirom na pričakovani, še hitrejši ekonomski razvoj v prihodnosti?

Ad 1. Če ne razumemo pomoči kot recepta za »boljše življenje«, potem je ta teorija izrednega pomena ne le za razumevanje zgodovine, *sedanjosti, ampak tudi za planiranje prihodnjih družbenih akcij*. Samo

¹⁸ Misel si lahko ponazorimo takole. Nasprotje bele barve je črna barva. Denimo, da je v slikarstvu nekega obdobja prevladala moda temnih barv. S ponavljanjem slikanja v temnih barvah se ta način slikanja polagoma izživi. Vse bolj se uveljavlja slikanje v svetlih barvah. Toda čez nekaj časa tudi ta stil zanikajo. Kako? Ker je polarna izbira le med temnim in svetlim, konkretno npr. med črnim in belim, je logično, da se bo zanikanje izvršilo spet v smeri temnejših barv, čeprav gotovo ne v istih, starih niansah.

poglejmo naše družbene plane, ki so pravzaprav napovedi prihodnjih ekonomskih in institucionalnih sprememb, pa bomo videli, da temelje izključno na enostranskih kvantitativnih analizah brez socialne psihoanalize reagiranja družbenih subjektov, medsebojnega prepletanja ekonomskih in institucionalnih sprememb. Kolikor pa take »analize« obstoje, so izredno poenostavljene napovedi, bolje rečeno »zamisli«.

Govorec o koristnosti take teorije pa je treba že vnaprej omejiti tudi njen akcijski radij, da ne postane metafizično nasilje nad živo dialektično stvarnostjo. Tudi ta razprava pušča še vedno odprto vprašanje, koliko lahko zavestno (znanstveno) »produciramo zgodovino«, ne da bi nas zgodovina stalno poučevala, da je rezultanta vedno nekaj, česar ne morejo predvideti posamezne komponente.

Ad 2. *Tudi perspektivne posledice nadaljnjega ekonomskega razvoja* je treba bifurcirati. Ugotovitev, da ekonomski razvoj človeštvu ne prinaša samo dobrega, človeštva ne bo odvrnila od prizadevanja za še hitrejši ekonomski razvoj, niti ni naša pripomba zapisana zato, da bi se zavestno organiziralo proti ekonomskemu razvoju samemu. Ekonomski razvoj je bil, je in bo zgodovinsko logičen proces z mnogimi velikimi pozitivnimi posledicami. Če ob tej priliki opozarjamo tudi na nekatere manj pozitivne ali celo negativne posledice, je to res le opozorilo, in sicer v dvojnem smislu. Namenjeno je tistim, ki preveč naivno optimistično gledajo na ekonomski razvoj, pa tudi tistim, ki jim je dolžnost, da se borijo proti negativnim pojavom v družbi. To pa so prav gotovo progresivne subjektivne družbene sile. Konkretno je danes aktualno zlasti tole vprašanje: ali *višje tehnično-ekonomski razvoj sam avtomatsko vodi k večji podružbljenosti* (kolektivnosti) življenja ali ne.

Kaj pogosto čujemo tale sklep:

— v praskupnosti smo imeli prisilno kolektivno skupnost ljudi zaradi njihove nemoči pred naravnimi silami

— potem imamo obdobje manjših ali večjih nevezanih, privatnih skupnosti in celo posameznikov, ker so pač manjše skupnosti (npr. družine) ali celo posamezniki že mogli živeti od svoje produktivnosti

— zdaj pa prihaja novo obdobje svobodne kolektivne skupnosti ljudi, zaradi spoznanja nujnosti, da le združeni lahko obvladajo prirodne in produkcijske procese (lahko bi tudi rekli, zaradi nemoči posameznikov pred tehniko, ki jo je ustvaril človek sam.) Drugače povedano: danes naj bi ekonomski zakoni sami uveljavljali nove oblike kolektivnega življenja. V začetku obstanka človeškega rodu naj bi imeli kolektivnost temeljnih družbenih odnosov zaradi pomanjkanja dobrin, zaradi skupne borbe človeka za golo eksistenco, zdaj pa naj bi se razvijal *kolektivizem zaradi visokega ekonomskega razvoja*, ki omogoča vse večje izenačenje standarda ljudi, zaradi spoznanja, da bo v kolektivnih oblikah življenja le-to še boljše.

Poglejmo ta argument podrobneje.

Res je, da visoko razvita tehnika zahteva racionalnejše integrirano organizacijo dela pa s tem tudi večjo kolektivnost in discipliniranost odnosov v proizvodnji. Na podlagi tehničnega razvoja in racionalnejše organizacije rastejo velike produkcijske enote, ki so vedno bolj racionalne kolektivne organizacije.

Toda to je ena plat kovanca. Kaj pa druga?

Visoko integrirana in racionalizirana proizvodnja omogoča masovno proizvodnjo in potrošnjo pa tako kljub povečanju kolektivne potrošnje tudi večjo neodvisnost posameznika ali posamezne družine kot poprej, ki more zdaj izolacijo življenja od drugega človeka celo še povečati (glej ZDA). Ta izoliranost kot rezultat nadaljnjega ekonomskega razvoja nastaja predvsem iz dveh glavnih razlogov:

a) zaradi vse bolj racionalno urejenega produkcijskega procesa posameznik ne more več občevati s sotovarišem v produkcijskem procesu (človek je podrejen gibom stroja, ritmu tovarniškega dela);

b) ker je posameznik ali družina preskrbljena z vse večjo količino dobrin, potrebnih za individualno življenje na domu (komfortno stanovanje, avtomobil, TV, itd.), zato tudi izven produkcijskega procesa nima ekonomske potrebe po občevanju z drugimi ljudmi, ali pa se povezuje v dokaj izolirane privatne organizacije (glej hiter razvoj tako imenovanih privatnih klubov ipd.).

Zdaj pa se vprašajmo, ali ni ravno v tem dokaz, da razvija visok ekonomski razvoj razen kolektivne organizacije dela tudi privatizacijo »individualnega življenja« (torej v bistvu protisloven proces), čeprav v novih oblikah? Toda to ni edini ugovor proti *avtomatični kolektivizaciji življenja z visokim razvojem proizvajalnih sil*. Razni patološki pojavi (živčne motnje, samomori, alkoholizem, snobizem, *call girls* sistem itd.) dejansko prav tako govore proti kolektivnejšemu življenju, če s tem razumemo *humanistično plemenitenje človekovega življenja* v prvi vrsti v odnosu do drugega človeka pa tudi do samega sebe. Sama masovna cenena potrošnja industrijskih proizvodov in tehnizacija življenja ne spreminjata vrednot neposredno v smeri izboljšanja. Krni posluš in dojemanje oziroma dojemljivost za visoka, kakovostna umetniška dela. Pomanjkanje časa za univerzalno izobrazbo poplitvi človeka, tako da zamenjuje Presleya za Beethovna, detektivke za klasični roman, nogometno tekmo za opero. Civilizacijski napredek opravlja torej svoje.

Ponovno poudarjam, da nas teh nekaj vrstic pač samo opozarja, da tehnično ekonomski razvoj ne gre avtomatsko v smeri *humanističnega industrializiranega kolektivizma*, kar je v bistu *socializem*, pač pa predvsem in *najprej k racionalnejši in mehanski kolektivni organizaciji proizvodnih procesov*. Drugače povedano: če visoki ekonomski razvoj »avtomatsko« producira tudi nekatere negativne »vrednote«, je mogoče (po naši teoriji) in nujno te vrednote prevrednotiti, preprečiti njihovo širjenje in utrjevanje ali pa jih dopolniti z drugimi vrednotami. Za to humanistično-kolektivno prevrednotenje obstoječih vrednot ljudi pa je potreben še poseben *zavestni proces*, ki ni neposredno tehnično-ekonomske narave. To pa je vsestranska vzgoja in izobrazba ljudi, organizirano delovanje progresivnih subjektivnih sil za transformiranje ekonomskega razvoja v smeri humanizma, pa tudi organizirani ukrepi države, kolikor le-ta še obstoji.

S tem pa je po mojem mnenju že nakazana pot k »tretji fazi«, o kateri sem že govoril, k fazi humaniziranega industrijskega razvoja, katerega jedro bo personalistično-humani kolektivizem. Čeprav je še »pesem prihodnosti«, zakaj se ne bi zanj že danes borili!